

Плани лекцій і програма курсу

Тема 1

Політика як об'єкт і предмет наукового дослідження

План лекції

1. Політичне життя як об'єкт пізнання.
2. Еволюція поглядів на предмет політичної теорії.
3. Функції політичної науки.

Політичні знання і політична думка формувалися протягом не одного тисячоріччя, політична теорія ж, як наукова й академічна дисципліна, розвивається трохи більше ніж сторіччя. За багато років розробки політичних ідей і концепцій накопичений дуже значний теоретичний багаж, що просто неможливо було б викласти в повному обсязі в рамках одного підручника чи навіть багатотомної монографії. У силу цього доводиться вибирати найбільш важливі методологічні ідеї і теорії, що залишили істотний слід у теорії й історії політичної науки. Крім того, у цьому випадку необхідно вибрати специфічну логіку викладу найбільш важливих результатів і положень політичної науки, що, звичайно ж, багато в чому залежать від визначених авторських позицій, оскільки завжди можливі всілякі шляхи і способи інтерпретації накопичених людством політичних знань.

Процес становлення політології як наукової і навчальної дисципліни у вітчизняному суспільствознавстві запізнився, як, утім, це відбулося й у справі становлення ряду інших наукових напрямків гуманітарного і природного профілю.

В закордонному суспільствознавстві політична наука сьогодні посідає найважливіше місце. Ще в античній суспільній думці політика, поряд з філософією, була однією з центральних наук. Для **Аристотеля** політика є найважливішою практичною наукою, оскільки вона вирішує основну суспільну задачу – узгодження загального блага з благом окре-

мих людей за допомогою керування людським гуртожитком. Інші ж науки зв'язані з засобами досягнення цієї мети. Отже, політичне знання, навіть раніше інших предметів, стало об'єктом інтересу мислителів минулого. Але, як це не дивно, політична наука відстала у своєму конституванні в порівнянні з іншими суспільними дисциплінами. Аж до другої половини XIX століття політологія знаходилася в надрах інших наук – у першу чергу, у рамках філософії, соціології, правознавства й історії. Це наклало відбиток і на сьогоденне розуміння місця політології серед інших суспільних наук.

Політика є об'єктом дослідження багатьох гуманітарних і суспільних дисциплін. Правомірно виникає питання: *у чому ж специфіка політичної теорії в порівнянні з іншими численними науковими дисциплінами, що вивчають політику?* Для відповіді на це питання варто зазначити, що політика як об'єкт наукового аналізу вивчається не тільки власне політичною наукою, але і, принаймні, багатьма суспільствознавчими дисциплінами: *філософією, соціологією, психологією, антропологією, юриспруденцією, історією, культурологією* і, нарешті, *політичною економією*. При цьому кожна з них цікавить якийсь аспект взаємозв'язків політики з іншими сферами суспільного життя.

Теорія політики ж “охоплює” весь спектр політичного життя, включаючи як її духовну, так і матеріальну сторони. Іншими словами, теорія політики є науковою дисципліною, яка комплексно вивчає політику як особливу сферу життєдіяльності людей, що пов'язана з владними відносинами, державно-політичною організацією суспільства, політичними інститутами, принципами, нормами, втілення яких покликане забезпечити функціонування суспільства, взаємовідносини між людьми, суспільством та державою.

Таким чином, у рамках суспільствознавства на сьогоднішній день існує біля десятка базових соціальних і гуманітарних наук, що вивчають під різними кутами зору політичні об'єкти і феномени.

Це сучасна, дуже диференційована система вивчення політики. Однак вона не була такою у минулому і, мабуть, зміниться в майбутньому, хоча досить важко прогнозувати характер і темпи розвитку, інтеграції і диференціації знання про політику. Ми цього і не будемо робити.

Далі слід наблизитися до конкретної характеристики самого поняття об'єкта наукового дослідження та його визначення в політичній теорії. Вирішення цього завдання слід розпочати з усвідомлення змісту двох вихідних понять: “об'єкт політичної теорії” та “предмет політичної теорії”.

Перш ніж розглянути проблему визначення цих понять, необхідно

звернути увагу на наукове тлумачення понять “об’єкт” і “предмет”. При цьому особливо важливо відзначити структурні відмінності цих понять.

Об’єкт (лат. *objectum* – предмет, від *objicio* – кидаю вперед, проти-ставляю) – те, що протистоїть суб’єкту в його предметно-практичній та пізнавальній діяльності. Об’єкт дорівнює реальності та виступає як її частина, яка взаємодіє з суб’єктом. В середовищі політологів прийнято вважати, що об’єктом політичної теорії є вся сукупність якостей, зв’язків та відносин суспільного життя, які носять назву політичних. Іншими словами, об’єктом політичної теорії є політична сфера суспільного життя.

Може виникнути питання про те, що вбирає в себе дана сфера, тобто про те, що в суспільному житті є політичним і за якою ознакою можна його розрізнити. На думку багатьох дослідників, політична сфера – це сфера державно-організаційних зв’язків, взаємодій та відносин. З такою думкою не менше дослідників не погоджується, вказуючи на те, що політичним є багато чого за межами держави в житті суспільства. Для того, щоб вирішити вказане протиріччя, слід детально проаналізувати саме поняття політики. Саме цьому завданню ми присвятимо наступну тему даного посібника.

Далі слід зупинитися на **другому питанні** теми, яке пов’язане з *еволюцією поглядів на предмет політичної теорії*.

При з’ясуванні сутності *категорії предмета* слід звернути увагу на те, що на відміну від об’єкта наукового дослідження вона означає деяку цілісність, виокремлену із світу об’єктів у процесі людської діяльності та пізнання. Слід зауважити, що протиставлення об’єкта і предмета є відносним. Головна структурна відмінність предмета від об’єкта полягає в тому, що в предмет входять лише головні, найбільш суттєві (з точки зору даного дослідження) якості та ознаки об’єкта.

З урахуванням наведених тлумачень категорій об’єкта та предмета, далі слід познайомитися з різними науковими підходами до визначення предмета загальної теорії політики. Якщо з визначенням об’єкта даної наукової дисципліни, як ми вже з’ясували, складнощів не виникає, практично всі дослідники сходяться на тому, що ним є сама політика не як один з декількох об’єктів, а як єдиний та основний об’єкт, то з визначенням її предмета одностайності не спостерігається.

Дискусія з цього питання ведеться достатньо давно. При цьому не можна не помітити, що уявлення про межі та зміст предмета політичної теорії історично еволюціонували. Історично першими, ще в стародавні часи, сформувались уявлення про те, що предметом політичної науки є *вивчення держави*. Саме таке розуміння предмета визначило

головні напрямки в дослідженні держави. Серед них одне з центральних місць належало проблемі найкращої форми державного влаштування. Ця обставина дозволила зрозуміти важливість питання про владу для політичного життя. У зв'язку з цим предмет політичної науки починають тлумачити як *вивчення політичної влади*, її сутності, структури, механізмів розподілу і здійснення її в державі, здатність влади забезпечити собі підтримку з боку більшості членів суспільства, контроль за політичною владою з боку суспільства.

В середині ХХ сторіччя відбувався процес самоствердження самої політичної науки. В цей період переважав “сумативний” підхід визначення предмета політичної науки, в основі якого лежав перелік основних сфер, які слід досліджувати. В цьому випадку ставилися під сумнів сама ідентичність і автономність існування політичної теорії, а предмет практично ототожнювався з об'єктом.

Сьогодні, на нашу думку, вдалося досягти більш точного визначення предмета теорії політики, яке вміщується в межі аналітико-концептуального підходу. Згідно з ним існує особлива наука “Загальна теорія політики” – політологія у вузькому значенні цього поняття, яка має як головний свій предмет *пізнання іманентних, притаманних тільки політиці, закономірностей владовідносин, тобто тривких тенденцій і зв'язків, які повторюються в сфері особливих людських відносин – взаємовідносин між тими, хто має владу, та підвладними їм людьми, владою управляючих і впливом тих, якими управляють*.

В такому вузькому розумінні політична наука здійснює аналіз всіх вимірів політики (від державних інститутів до психології володарювання), і як загальна теорія політики вона акумулює та інтегрує наукові результати цього аналізу.

Аналіз вказаних змін поглядів на предмет політичної теорії дозволяє стверджувати, що розвиток уявлень про нього відбувається разом із зміною політичних об'єктів та способів їх вивчення. В цілому можна виділити три змінні величини, від яких залежить еволюція поглядів на предмет політичної теорії: *суб'єкт*, який пізнає та опирається на певні цінності, які обумовлені місцем, часом та традиціями; *об'єкт*, політичне життя, яке змінюється; *засоби пізнання* (методи та інструменти політичної науки).

Вивчення дії соціальних законів у політичній сфері – важлива складова предмета теорії політики. Вона дозволяє визначити систему закономірностей, які досліджуються політичною наукою. При вивченні політичної теорії чи не головним завданням є вивчення всієї суми підходів до визначення законів і багатьох їхніх трактувань, що запропоно-

вані в різноманітних наукових дослідженнях.

Окремо слід звернути увагу на розбіжності серед дослідників з приводу існування законів і закономірностей в політиці. В цілому можна відзначити дві основні позиції з цього приводу. Марксистська література виходить з принципів об'єктивності та детермінізму в політичній сфері, передбачаючи при цьому функціонування необхідних, тривких зв'язків (об'єктивних законів політичного розвитку), які формулюються в межах теорії політики.

Інша частина вчених відстоюють протилежну тезу, відкидаючи наявність “об'єктивних законів політики” і саму можливість існування загальної теорії політики. При такому підході визнається лише існування деяких “генералізацій” у вигляді функціональних залежностей.

Це означає, що заперечення пізнання механізмів політики, наявності зв'язків і залежностей в політичному світі знімає питання про політичну науку та її предмет, вона перетворюється на купу вміло систематизованих фактів. Слід зауважити, що вітчизняна теорія політики розвивається на наукових засадах, тобто вона визначає своїм головним завданням осягнення законів побудови та розвитку політичної сфери життя суспільства.

Незважаючи на велику кількість відгалужень в політичній науці, найбільш комплексно і водночас конкретно політична сфера життя індивіда та суспільства досліджується теорією політики.

Центральну проблему політичної теорії складає проблема політичної влади, її сутності, особливості, ресурси, основи, легітимація і т.д. Поряд з цим теорія політики досліджує політичну систему та суму суб'єктів політичного життя.

Для формування загальної теорії політики велике значення має осмислення політичних ідей та концепцій. Тому до неї тісно примикають політична філософія, політична історія, політична соціологія та інші дисципліни.

При розгляді **третього питання** слід звернути увагу на *різноманітні функції політичної теорії*. Загальна теорія політики, як і будь-яка наука, виконує ряд функцій в суспільстві науково-пізнавального та методологічного характеру. Серед найважливіших з них можна виділити:

- *пізнавально-оцінюючу*, яка пов'язана з процесом проникнення в механізм та закономірності політичного життя, пояснення, оцінки різноманітних явищ і подій;
- *інструментально-практиологічну*, яка забезпечує використання наукових висновків в політичній практиці;
- *виховно-соціалізаційну*, яка пов'язана з впливом політичного знання

на механізм політичної соціалізації та реалізації особи;

- *діагностичну*, яка покликана визначати відповідність політичних програм та курсів як тенденціям соціального прогресу, так і реальним можливостям, стану розвитку конкретного суспільства;
- *політичної рефлексії*, яка слугує виробленню здатності раціонально-критично оцінювати політичні процеси, вільно самовизначатися в політичному житті;
- *прогностичну*, яка дозволяє розробляти бажані та можливі варіанти розвитку політичного процесу.

Питання місця загальної теорії політики в системі політичних наук пов'язане з наявним фактом її існування як продукту розвитку розрізних політичних знань, а також з існуванням політологічних субдисциплін, які виконують свої функції у вивченні політичного життя.

Загальна теорія політики тісно пов'язана з такими дисциплінами, як теоретична соціологія політики, політична філософія, політична культура, які зайняті розробкою загальнометодологічних підходів до вивчення політичного життя. Багато в чому вона спирається на емпіричний матеріал політичної історії, політичної статистики, емпіричної соціології та результати досліджень окремих сторін політичної сфери такими галузевими політичними субдисциплінами, як психологія політики, політична етнографія, антропологія та іншими.

При цьому слід мати на увазі ту обставину, що в загальній теорії політики існують свої внутрішні структурні складники – теорія політичної системи і процесів, концепції влади, формальних та неформальних інститутів політики, теорії міжнародних відносин і зовнішньої політики.

План семінарського заняття

1. Предмет та об'єкт теорії політики. Структура теорії політики.
2. Зв'язок загальної теорії політики з іншими політичними науками.
3. Функції політичної науки.

Література

- Александров Н., Сулимов В. О некоторых основах политологии // Социально-политическая наука. – 1991. – № 3.
- Алексеева Т. Полезна ли философия политике? // Общественные науки и современность. – 1991. – № 2.
- Гаджиев К.С. Политология как наука. Пособие для преподавателей, аспирантов, студентов. – М., 1995.
- Дзюбка І.С., Циганков П.А. До питання про предмет політології //

- Український історичний журнал. – 1991. – № 7.
- Ильин М.В., Коваль Б.Й. Что есть политика и что – наука о политике? (Опыт нетрадиционного обзора) // Полис. – 1991. – № 4.
- Панарин А.С. Политология на рубеже культур // Вопросы философии. – 1993. – № 8.
- Політологія. Курс лекцій: Навчальний посібник. – Київ, 1993.
- Рябов С.Г. Структура і функції знань про політику // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 167-196.
- Рябов С.Г. Політика як соціальне явище // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 189-222.
- Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики. – Київ: Тандем, 1996.
- Скиба В.Й., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Вступ до політології. – Київ: Основа, 1996.
- Соловьев А. Политология. Политическая теория и политические технологии. – М., 2000.
- Гаджиев К. Введение в политическую науку. – М., 1997.
- Панарин А. Политология. – М., 1994.
- Белов Г. Политология. – М., 1994.
- Общая и прикладная политология / Под ред. проф. В. Жукова и Б. Краснова. – М., 1997.
- Колобов О., Корнилов А., Макарычев А., Сергунин А. Основы политологии. – Н. Новгород, 1994.
- Зеркин Д. Основы политологии. – Ростов-на-Дону, 1996.
- Политология. Курс лекций / Под ред. проф. М. Марченко. – М., 1997.

Теми рефератів

1. Основні етапи розвитку політичної науки в Україні.
2. Оновлення українського суспільства і актуальні завдання політичної науки.
3. Політична освіта населення: складники та завдання.

Питання для самоконтролю

1. Що варто розуміти під об'єктом і предметом політичної теорії?
2. У чому складається специфіка предмета дослідження політичної теорії, і чим він відрізняється від предмета інших наук про суспільство?
3. Охарактеризуйте основні принципи політичної теорії.
4. Назвіть головні функції політичної теорії.

Тема 2

Методи теорії політики та її головні категорії і функції

План лекції

1. Розробка та еволюція методологічного інструментарію аналізу політичних явищ.
2. Типи і рівні методів вивчення політики.
3. Головні поняття та категорії політичної науки.

Вивчення *питання про методи* теорії політики та її головні категорії слід розпочати з визначення самого поняття “*науковий метод*”, який в самому широкому розумінні є теоретично обґрунтованим нормативним пізнавальним засобом, а в більш конкретному розумінні – *це набір засобів, підходів та інструментів, якими користується певна наука для дослідження закономірностей і категорій, що становлять її предмет.*

Методи займають дуже важливе місце в процесі вивчення політичного життя. Їх вміле застосування забезпечує не тільки істинний, тобто дійсний результат, але і визначає правильний шлях до нього. Вони в політичній теорії, як і у всякій іншій науці, являють собою спосіб одержання знань. Варто зрозуміти, чому політологічне знання, утім, як і всяке інше, утворить два рівні – ненауковий і науковий.

Ненаукове знання утримується переважно на інтуїції, традиції, суспільному здоровому глузді, тобто на повсякденному досвіді, сполученому з методом проб і помилок.

Методи наукового знання засновані на доказах, що можуть бути фактично перевірені іншими спостерігачами, що мають можливість зважити, оцінити, виміряти, визначити ступінь точності. Наукові методи, у свою чергу, представлені двома типами: теоретичними й емпіричними.

До першого відносяться загальнонаукові та спеціально-наукові методи. До другого в політичній теорії відносять різні види спостережень і експерименту в політичній сфері: підготовка, експертиза, прийняття і реалізація рішення, опитування за допомогою засобів масової комунікації, анкетування, інтерв'ювання й інші.

Обмірковуючи проблему методу, варто акцентувати свою увагу на спеціально-наукових методах, широко використовуваних теорією

політики, і на тих методах, що не є власне політологічними і притягнуті цією наукою із суміжних областей знань: соціології, соціальної психології й ін.

За час розвитку політичної теорії методи досліджень значно розвинулися. Доцільним є ознайомлення з різними групами наукових методів, які використовуються теорією політики, саме шляхом вивчення їх історичного розвитку. При цьому можливо скористатися періодизацією розвитку методології політичної науки, яка розроблена американськими дослідниками.

Розкриття змісту будь-якої науки, в тому числі і загальної теорії політики, пов'язане з її *категоріальним апаратом – центральними, головними поняттями, кожне з яких являє собою самостійний предмет дослідження*. Часто категорії політичної науки розділяють на *загальні* (буття, свідомість, суб'єкт, об'єкт та інші), *особливі* (громадська думка, політичне життя, політичні відносини та інші) та *спеціальні*, власне політологічні категорії. До *основних категорій* теорії політики належать такі поняття, як політика, влада, політична система, держава, політична партія, політичний процес, політичний режим, політичне лідерство, політична еліта та інші.

План семінарського заняття

1. Розвиток методологічного інструментарію теорії політики.
2. Проблема класифікації методів вивчення політики.
3. Характеристика головних понять та категорій політичної науки.

Література

- Джирал Б., Мангейм К., Ричард К. Рич. Политология. Методы исследования. – М., 1997.
- Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М., 1987.
- Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. – М., 1972.
- Рузавин Г.И. Методы научного исследования. – М., 1987.
- Социологическое исследование: методы, методика, математика и статистика: Словарь-справочник. – Т. 4. – М., 1999. – 234 с.
- Smith B., Johnson K., Paulsen D., Shocket F. Political Research Methods: Foundations and Techniques. – Atlanta, 1976. – 212 p.

Теми рефератів

1. Головні тенденції розвитку сучасного дослідницького інструментарію політичної науки.
2. Місце і роль кількісних методів дослідження в політичній науці.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте наукові методи політичної теорії теоретичного й емпіричного рівнів.
2. Якими групами представлені категорії політичної теорії?

Тема 3

Політика: природа та роль

План лекції

1. Сутність та зміст політики. Основні групи її визначень.
2. Структура та функції політики.
3. Політика і її роль у розвитку суспільства та її межі.

При розгляді **першого питання** дуже важливо звернути увагу на проблему з'ясування часу появи політики як відносно самостійної сфери суспільного життя. При цьому слід зауважити, що значна частина дослідників пов'язує її виникнення з тим етапом розвитку суспільства, для якого була характерна поява соціальної (майнової), етнічної та релігійної *диференціації* (фр. Differentiation, лат. difērentia *відмінність*). Причини поширення в суспільстві відмінностей в різних сферах життя пов'язані з *ускладненням механізмів матеріального виробництва* (удосконалення знарядь праці, підвищення продуктивності праці, суспільний розподіл праці і т.д.), *культурним прогресом* (виникнення парної сім'ї, поширення флективних мов та інше) та *зростанням соціальної мобільності* (соціальна стратифікація, виникнення соціальних неродинних утворень).

Вказані перетворення, крім іншого, своїм наслідком мали зростання ступеня конфліктності суспільства. В цих умовах з'являється нагальна потреба в соціальній силі, яка здатна була б зберегти цілісність диференційованого суспільства, оскільки традиційні важелі (механізм обміну і розподілу, догмати релігії, звичаї та традиції) виявилися не здатними ефективно усувати протиріччя. Нею і стає політика.

Далі важливо проаналізувати існуючі уявлення про сутність політики. Наявність точних та достовірних уявлень про політику – одна з головних умов усвідомлення предмета теорії політики. При цьому доцільно познайомитися з різними науковими підходами до визначення поняття „політика”.

У практиці склалися *побутові* та *наукові* уявлення про політику. Сьогодні побутові уявлення про політику, хоч і не відбивають достовірної оцінки політики як феномена суспільного життя, стають більш компетентними. *Наукові* визначення політики відрізняються від *побутових* строгою логікою, узагальненістю та системністю. Різноманітні наукові визначення політики можуть бути поділені на декілька груп. Критеріями виділення таких груп можуть бути такі дослідницькі підходи, як *соціологічний*, *субстанціональний* та *системний*. Відповідно можна виділити три групи визначень – *соціологічні*, *субстанціональні* та *науково сконструйовані*.

Далі необхідно дослідити зазначені трактування політики. Група *соціологічних визначень* характеризують політику через економічні, соціально-правові, етичні та інші явища. Так, *економічні тлумачення* політики, які найбільш повно представлені в марксистському вченні, характеризують її як надбудову над економічним базисом, концентрований вираз економіки, її потреб та інтересів.

Група *субстанціональних визначень* орієнтована на розкриття сутності політики через її першооснову. Дослідники по-різному тлумачать цю першооснову. У зв'язку з цим в межах даного наукового підходу склалися *владна*, *інституційна*, *антропологічна* та *конфліктно-консенсусна* підгрупи визначень політики.

Перша з них визначає політику як діяльність, спрямовану на отримання, використання та утримання влади. Прихильником такого розуміння політики був М. Вебер, який писав, що це „прагнення” до участі у владі або здійснення впливу на розподіл влади будь то між державами, будь то всередині держави між групами людей, які вона в себе включає. *Інституційні* дефініції характеризують політику через організації та інститути, в яких втілюється та матеріалізується влада. *Антропологічні* тлумачення прагнуть відбити найбільш глибоке джерело політики – природу людини. Згідно з ними політика – це форма цивілізованого спілкування людей на основі права, спосіб колективного існування людини. Названі трактування політики значно збагачуються *конфліктно-консенсусними* дефініціями. Вони акцентують увагу на протиріччях, які лежать в основі політики. Згідно з даним тлумаченням, з одного боку, політика – це вияв конфлікту, боротьби, в якій ті, хто має владу, забезпечують собі контроль над суспільством та отримання благ, з іншого боку, вона є ніщо інше як спроба встановити порядок і справедливість, забезпечує інтеграцію всіх громадян у спільність.

Група *науково сконструйованих* визначень політики представлена *діяльними* та *телеологічними* дефініціями. Перша з них розкриває

динамічний характер політики та характеризує її як процес підготовки, прийняття та практичної реалізації обов'язкових для всього суспільства рішень. Телеологічні трактування ґрунтуються на вченні (телеології), згідно з яким все в природі влаштовано розумно і всякий розвиток є здійсненням раніше вказаної мети. Виходячи з такого розуміння дійсності, політика – це діяльність по ефективному досягненню колективних цілей.

Підсумовуючи розглянуті визначення, слід відзначити, що наведені дефініції не вичерпують їх всієї кількості, хоч і відбивають найбільш важливі. Велика кількість визначень пояснюється складністю, багатством змісту та багатогранністю якостей та функцій політики. Сучасна політична теорія намагається інтегрувати різні якості цього соціального явища та наводить просторові визначення, які вбирають в себе практично всі тлумачення науково-сконструйованих визначень. Серед них поширеним є інтерпретація політики як *діяльності суспільних груп та індивідів по артикуляції (усвідомленню і уявленню) своїх колективних інтересів, опрацюванню обов'язкових для всього суспільства рішень, які здійснюються за допомогою державної влади.*

Розглядаючи **друге питання** про структуру та функції політики, слід зауважити, що політика забезпечує цілісність суспільства завдяки взаємодії її структурних елементів. В науковій літературі виділяються різні аспекти та складові частини політики. Перш за все, необхідно розмежовувати в ній *форму* та *зміст*. Форму політики складають організаційна структура, інститути, які надають стійкість, стабільність політиці. Вона реально втілюється в державі, партіях, групах, а також в законах, політичних та правових нормах.

Зміст політики проявляється в її цілях, цінностях, проблемах, які вона вирішує. Крім цього, зміст політики втілюється в механізмах та мотивах прийняття політичних рішень.

Крім цього поділу, як *самостійні елементи* в політиці можна виділити:

- 1) *політичну свідомість*, яка включає внутрішній світ, ментальність, ціннісні орієнтації, політичні погляди та теорії;
- 2) *нормативні ідеї* – програми, виборчі платформи політичних партій, цільові установки груп інтересів, політико-правові норми;
- 3) *інститути влади* та боротьба за неї;
- 4) *відносини володарювання* – панування і підкорення, а також політична боротьба та співробітництво.

Разом зі складовими частинами та елементами політики дослідники виокремлюють *три рівні її існування*. *Перший*, власне політичний *макрорівень*, характеризує державу як ціле, публічну примусову владу, її влаштування і функціонування в центрі та на місцях. *Другий, мікрорівень* політики, охоплює окремі організації: партії, профспілки, корпорації, фірми і т.п. В ньому, як і в державі, відтворюються явища та процеси, властиві „великій політиці”. *Третій, мегарівень* політики, відповідає діяльності міжнародних організацій – міжнародна політика. Крім того, політику розмежовують за *сферами поширення в суспільному житті* на економічну, соціальну, культурну, національну, військову та ін.; за *орієнтацією* – на внутрішню та зовнішню; за *масштабом* – на міжнародну, світову та локальну; за *носіями та суб'єктами* – на політику держави, партії, руху, особи і т.п.; за *терміном дії* – на стабільну та тимчасову. Перший рівень політики є базовим по відношенню до інших, займає центральне місце та відбиває сутність політики.

Саме з цим рівнем пов'язані основні *функції політики* в суспільстві. Вони відбивають значення та роль політики як соціального інституту. Дослідниками було встановлено, що кількість функцій політики може бути різним. Причому існує певна її залежність від рівня розвитку самого суспільства та політичної сфери. Цю залежність можна висловити формулою – чим менш розвиненим є суспільство, тим більш чисельними є функції політики, яка підміняє собою інші сфери. Так, наприклад, в традиційних та перехідних суспільствах нерозвиненість окремих сфер компенсується надмірним впливом політики, яка виконує при цьому невластиві їй функції, втручаючись в різні сфери життя суспільства.

В сучасних суспільствах політика виконує ряд найбільш значущих функцій, без яких вони не здатні нормально розвиватися. До них слід віднести:

1. *Функцію підтримки* і зміцнення цілісності суспільства, забезпечення суспільного порядку й організованості.
2. *Функцію мобілізації* та забезпечення ефективності загальної діяльності. Розробку цілей всього суспільства і його складових колективних суб'єктів, організацію мас та мобілізацію ресурсів на їх здійснення.
3. *Функцію регулювання та управління*. Авторитарний, обов'язковий для всіх розподіл дефіцитних цінностей і благ.

4. *Функція раціоналізації*. Представляючи групові та індивідуальні інтереси, політика виробляє загальні правила і механізми їх представництва та реалізації. Тим самим політика раціоналізує конфлікти та протиріччя, попереджує їх чи цивілізовано вирішує.
5. *Комунікативна функція*, яка полягає у визначенні сенсу існування спільноти, визначення спільних інтересів суб'єктів політики та опрацювання правил взаємодії, розподіл функцій і ролей між ними.
6. *Інноваційна функція*. Політика створює нові форми організації, забезпечує зміну і розвиток суспільства.
7. *Функція політичної соціалізації*. Відкриває широкі можливості реалізації групових та індивідуальних інтересів, політика включає особистість в соціальні стосунки, передаючи їй досвід та навички перетворюючої діяльності, ефективного виконання ролей та функцій.

Питання про функції політики дещо по-іншому тлумачиться прихильниками системного підходу. На їх думку, всі функції політики слід поділити на дві групи: “*функції вводу*” – впливу суспільства на політику та “*функції виводу*” – впливу політики на суспільство. До *першої групи* відносять функції *політичної соціалізації, артикуляції інтересів* (формулюванні вимог, які пред'являються до структур, що приймають рішення), агрегації інтересів (підсумовування множини вимог та інтересів, з метою опрацювання загальних вимог та їх ієрархізації). До *другої групи* відносять функції розробки норм (законів), їх застосування та контроль за виконанням.

Багатоманітність функцій політики свідчить про глибоке їх проникнення в суспільство, поширення на різні соціальні явища. Яка ж сфера поширення політики та чи існують межі її проникнення в життя суспільства?

Поруч із з'ясуванням сутності політики, її соціальної природи принципове значення має **третє питання** про роль політики в розвитку суспільства та її межі.

Очевидно, що відповідь на це питання прямо залежить від трактування політики та від конкретних типів суспільних і політичних систем. Із розуміння політики як будь-якої діяльності, пов'язаної з владою, авторитетом, організацією та управлінням, витікає логічний висновок, що політика проникає у всі сфери суспільного життя, тобто вона не має меж (американський політолог *Д. Хелд*). Дане трактування фактично розчиняє політику в інших явищах соціальної організації. Хоч, на нашу думку, межі світу політики є, але вони завжди рухомі.

В різні історичні часи вони або розширювалися, або звужувалися. Багато хто, при визначенні меж політики, обмежує її діяльністю інститутів держави. Але діяльність управлінських структур державних підприємств або судова діяльність не мають виключно політичного характеру.

Практика розвинених демократичних держав показала, що загальнозначущі потреби (права, свободи особи, безпека, громадянський мир) забезпечують держава та її інститути. Для того, щоб донести свої інтереси та потреби до влади, громадяни створюють партії, рухи, групи тиску. Разом з державою ці політичні сили складають сферу політики. Повсякденні ж інтереси люди вирішують в неполітичній сфері – *громадянському суспільстві*. Таким чином, можна твердити, що межі політики змінюються разом з межами громадянського суспільства.

План семінарського заняття

1. Проблема походження політики. Її сутність та зміст. Концептуальні засади визначення.
2. Основні елементи політики та її функції.
3. Роль політики в розвитку суспільства та її межі.

Література

- Актуальные проблемы современной зарубежной политической науки. – Вып. 4. – М., 1991.
- Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
- Бурдые П. Социология политики. – М., 1993.
- Мангейм К. Идеология и утопия. – М., 1994.
- Гаджиев К. Опыт введения в политологию. Концептуальный и методологический аспекты // Полис. – 1992. – № 1, 2.
- Белов Г. Политика как общественное явление // Кентавр. – 1993.
- Ильин М., Коваль Б. Что есть политика и что – наука о политике? // Полис. – 1991. – № 4.
- Рогачев С. Предмет политологии и ее место в системе социальных наук // Государство и право. – 1993. – № 5.
- Большая Советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1975. – Т. 20. – С. 217-219.
- Иванов В.Н., Матвиенко В.Я., Патрушев В.И., Молодых И.В. Технологии политической власти. Зарубежный опыт. – Киев: Вища школа, 1994. – С. 197-263.
- Ильин В., Панарин А. Философия политики. – М., 1994.

- Мухаев Р. Политология. – М., 1998.
- Краткий политический словарь. – М.: Политиздат, 1989. – С. 421-426.
- Потульницький В.А. Теорія Української політології. Курс лекцій. – Київ: Либідь, 1993. – С. 5-20.
- Политология: Энциклопедический словарь. – М., 1993.
- Пугачев В., Соловьев А. Введение в политологию. – М., 1996.
- Рябов С.Г. Політична теорія держави. – Київ: Тандем, 1996. – С. 5-7.
- Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики. – Київ: Тандем, 1996.
- Скиба В.Й., Горбатенко В.П., Гуренко В.В. Вступ до політології. – Київ: Основи, 1996. – С. 8-55.

Теми рефератів

1. Інтерпретації політики в сучасній зарубіжній політології.
2. Політичний розвиток України та завдання політичної науки.

Питання для самоконтролю

1. Які причини виникнення політики як явища суспільного життя?
2. Як можна пояснити взаємозв'язок та відмінності між економікою і політикою?
3. В чому ви вбачаєте основні причини політизації суспільного життя в Україні?

Тема 4

Політична влада

План лекції

1. Влада як категорія політичної науки.
2. Структура, ресурси влади та її основи.
3. Принципи організації та функціонування влади.

Влада є центральною категорією теорії політики. В залежності від її змісту трактується сутність та механізм реалізації політичних процесів та інститутів, політичних інтересів, політичної поведінки соціальних груп та індивідів.

Боротьба за задоволення і здійснення влади є основним змістом політики, а тому і основним питанням, яким займаються політичні

науки. Потреба суспільного розвитку вимагає з'ясування питання “Чи є влада абстракцією, символом чи реальною дією?”

Влада багатомірна. З цієї причини в поясненні природи влади і причин її походження в теорії політики існує *декілька підходів*, кожний з яких акцентує увагу на одній зі сторін цього складного явища. Серед них можна виділити *два основні підходи*:

- Перший – *поведінковий*, який характеризує владу як особливу сутність, носієм якої є особа, яка виражена в локалізованій енергії, що примушує інших людей підкорятися. В цьому випадку влада ототожнюється з силою, наявність якої дає право на повеління.
- Другий – *соціологічний* – тлумачить владу через поняття соціальної взаємодії. Найбільш поширеним, в межах даного підходу є позитивістсько-соціологічне визначення влади німецького соціолога М. Вебера. На його думку, в основі владних відносин лежать відносини панування та підкорення, які складаються між *суб'єктом* владної волі (тих, хто має здатність впливати на іншого і домагатися поставленої мети) та *об'єктом* владного впливу (тим, хто будує свою поведінку у відповідності до змісту владного впливу). Американський соціолог Т. Парсонс, розширивши межі соціального суб'єкта до організації і держави, виокремлює дві характерні риси влади: *перша* – здатність приймати рішення і домагатися їх обов'язкового виконання; *друга* – можливість мобілізувати ресурси суспільства для досягнення загальних цілей.

В рамках позначених підходів сформувалися різноманітні **концепції влади**. Можна виділити наступні концепції влади в межах **поведінкового підходу**:

1. **Теологічна** концепція характеризує владу як здатність досягнення визначених цілей, отримання намічених результатів. Теологічні визначення тлумачать владу достатньо широко, поширюючи її не тільки на відносини між людьми, але й на взаємодію людини з оточуючим світом – в цьому сенсі кажуть, наприклад, про владу над природою.

2. **Біологічна** концепція розглядає владу як механізм обіймання людської агресивності, яка закладена в найбільш фундаментальних інстинктах людини як біологічного ества. В структурі біологічних якостей, притаманних людям і тваринам, агресія виступає як інстинкт боротьби, спрямованої проти представників тієї ж істоти.

3. **Біхевіористська** концепція дуже близька до біологічної концепції. Вона сформувалась в 30-х роках ХХ ст. та пов'язана з іменем американського вченого Гарольда Дуайта Лассуела. Дана концепція розглядає владу як особливий тип поведінки, при якому одні керують іншими. Політична влада складається із зіткнення багатограних волевиявлень до влади як рівновага політичних сил.

4. **Психологічні** інтерпретації влади, виходячи з біхевіористичного розуміння влади як поведінки реальних індивідів, прагнуть розкрити суб'єктивну мотивацію цієї поведінки. Одним з найважливіших напрямків цієї системи є *психоаналіз*. В ньому влада розглядається як спосіб панування безсвідомого над людською свідомістю. Індивід підкоряється силі, яка є за межами його свідомості. Це відбувається в результаті того, що людська психіка сприймає особливу установку, яка придушує раціональні мотиви поведінки, забезпечує домінування ірраціонального (страху, агресії, прагнення до руйнування) в політичній діяльності.

5. Одним з авторів **міфологічної** концепції виступає французький політолог Луї Дюгі. Він та його прихильники, пояснюючи закономірності поділу суспільства на "правлячих" та "тих, ким правлять", захищали *ідею природного походження влади*. Отримання влади одними він пов'язував з їх фізичними, моральними, інтелектуальними, економічними перевагами над іншими. Будучи сильнішими, вони нав'язують свою волю, перетворюються на клас правителів. Таким чином, природний поділ людей на "сильних" та "слабких" дає право на владу. Для надання "законності" своїм владним претензіям "сильні" використовують *міфи* про божественне походження влади і про "суспільну волю", яка втілена в інститутах влади. На думку тих, хто намагається критично сприймати дану концепцію, головним її недоліком є відсутність пояснення самого сенсу існування влади.

Як вже зазначалось, **соціологічний підхід** орієнтує на дослідження влади в контексті соціальних умов її виникнення і функціонування з урахуванням домінуючих в суспільстві цінностей, традицій та переваг. В межах даного підходу сформувалася наступна низка концепцій:

1. **Структурно-функціональна** концепція влади розглядає її як відносини нерівноправних суб'єктів, чия поведінка обумовлена ролями, які вони виконують.

2. **Конфліктологічна** теорія влади розглядає її як відносини панування і підкорення одного класу іншим. Природа даного

панування обумовлена економічною нерівністю, місцем і роллю класу в економічній системі суспільства. Утримання власності забезпечує економічно пануючому класу можливість підкорити власній волі економічно залежні класи. Економічна нерівність є основою всіх інших форм соціальної нерівності, тому влада є там, де є нерівність.

Дуалістична концепція заперечує ототожнювання влади з пануванням. Французький політолог М. Дюверже виділяв в середині влади *два складові елементи* – матеріальне пригнічення та впевненість, віра з боку тих, хто підкорюється, що підкорення є справедливе та законне. При відсутності другого елемента влада перетворюється на панування – більш вузьке поняття, пов'язане із застосуванням сили, яка може бути виражена в різних формах (фізичне насильство, економічне пригнічення, тиск з боку організованого колективу і т.д.).

Відзначимо, що всі наведені тлумачення влади не виключають одне одного, а підкреслюють багатомірність, багатоманітність цього політичного феномена. В сучасній політологічній літературі виділяють, як мінімум, *три аспекти влади*:

1. *Директивний аспект*, у відповідності до якого влада розуміється як панування, яке забезпечує виконання наказу, директиви.
2. *Функціональний аспект*, який підкреслює, що влада – це здатність та вміння практично реалізовувати функцію суспільного управління.
3. *Комунікативний аспект*, який враховує, що влада так чи інакше реалізується через спілкування, через певну “мову”, яка зрозуміла всім сторонам суспільних відносин влади.

Будучи соціальною по суті, влада проходить разом із суспільством складний шлях зміни своєї *форми*. В “примітивних” суспільствах влада була “анонімною”, розпиленою серед членів роду. Вона проявляється в сукупності вірувань і звичаїв, які регламентували поведінку індивідів. Власне, це ще не була політична влада.

Ускладнення соціальних потреб і поява нових видів діяльності помітно підняли інтенсивність взаємодії індивідів – стало вимагати концентрації влади в руках вождів для ефективного реагування на проблеми, які виникали. Таким чином, анонімна форма влади поступається *індивідуалізованій*.

Процес поглиблення нерівності виявив слабкість індивідуалізованої влади як засобу вирішення глибоких соціальних конфліктів. Починається *інституціалізація* влади, тобто вона починає опиратися на спеціальні інститути, які виконували функції виразу спільних інтересів, управління, забезпечення соціального миру. Влада набирає політичного характеру, коли починає виражатися через діяльність держави, партій та інших організацій. Політичну владу поділяють, як правило, на *державну*, яка забезпечується відповідними політичними інститутами (уряд, парламент і т.д.), органами правопорядку і юридичною базою, та *громадську* – формується партійними структурами, громадськими організаціями, незалежними ЗМІ, громадською думкою.

Політична влада існує в двох основних формах: *офіційна* – легальна з формалізованою структурою та *неформальна* (неофіційна) – нелегальна, яка має тіньовий, підпільний і часто мафіозний характер.

Відмінними рисами політичної влади є:

- легальність у використанні сили та інших засобів володарювання в межах держави;
- верховенство, обов'язковість її рішень для всього суспільства і, відповідно, для всіх інших видів влади;
- публічність, тобто загальність і безособовість, що означає звернення до всіх громадян від імені всього суспільства за допомогою закону;
- моноцентричність, тобто наявність єдиного центру прийняття рішень;
- багатогранність ресурсів.

Влада як соціальне явище має ряд *специфічних “вимірів”*:

1. Вона *виражена* у функціонуванні держави та громадських інститутів.

2. Вона *пов'язана* з діяльністю лідерів, еліти, мас, тобто проявляється в діях.

3. Вона *спирається* на систему засобів і методів владного впливу – ресурси влади.

4. Їй *притаманні зміни*, зниження або підвищення легітимності, ефективності, співвідношення функцій законодавчих і виконавчих органів влади.

5. Вона завжди має результати (наслідки) реалізації.

Наведені концепції дозволили сучасним вітчизняним дослідникам сформулювати *інтегроване визначення* поняття влади. Під владою більшість сучасних вітчизняних політологів розуміє один з найважливіших видів соціальної взаємодії, специфічні відносини як найменш між двома суб'єктами, один з яких підпорядковується розпорядженню іншого, в результаті цього підпорядкування володарюючий суб'єкт реалізує свою волю та інтереси.

Друге питання даної теми стосується структури, ресурсів влади та її основ.

В рамках поділу влади структурно можна виділити наступні елементи: *джерела влади, суб'єкти і об'єкти влади, ресурси влади, основи влади та функції влади*.

Джерела влади являють собою владний першопочаток. Джерелами влади можуть виступати: авторитет, сила, закон, матеріальні ресурси (багатство), престиж, соціальний і політичний статус, інтерес, таємниця та харизма. Американський футуролог, один з авторів теорії постіндустріального суспільства, Алвін Тофлер твердив, що в залежності від свого джерела влада набирає певної якості. Джерелами влади “нижчої якості” він називав грубий примус, силу або загрозу її застосування. Матеріальні ресурси виступають джерелом влади “середньої якості”. І тільки знання виступають джерелом влади “вищої якості”, ознаками якої є мінімальні затрати ресурсів та здатність своїх противників перетворювати на союзників.

Суб'єкти влади – ті, що володарюють, втілюють активний та направляючий початок влади. Ними можуть бути індивід, організація, соціальна спільність та інші. Для реалізації владних відносин суб'єкт повинен мати наступні якості – бажання володарювати, волю до влади та бути компетентним і мати авторитет.

Суб'єкт визначає *зміст* владних стосунків через:

- 1) *наказ як владне повеління підкорятися волі суб'єкта влади;*
- 2) *підкорення як підпорядкування приватної волі загальній волі влади;*
- 3) *покарання (санкції) як засіб впливу на заперечення пануючої волі;*
- 4) *нормування поведінки як сукупність правил у відповідності до загальних інтересів.*

Від наказу, характеру вимог, які він містить, залежить ставлення до нього наступного дуже важливого елемента влади – *об'єкта*. Влада – завжди двосторонні стосунки взаємодії суб'єкта та об'єкта. Владу неможливо уявити без підкорення об'єкту.

Готовність об'єкта до підкорення залежить від ряду факторів. Серед них: владні якості суб'єкта; характер вимог, які пред'являються до нього; ситуація та засоби впливу, сприйняття керівника виконавцями, наявність у нього авторитету.

Окремо слід зауважити, що суб'єкт та об'єкт при певних умовах здатні трансформуватися один в одного. Суб'єкт та об'єкт – це два важливі компоненти політичної влади, але в її структурі є інші, не менш важливі, елементи – це *основи* та *ресурси влади*. Мова йде про ті фундаментальні засади та засоби, за допомогою яких суб'єкт політичної влади здійснює вплив на діяльність та поведінку об'єкта. Слід зауважити, що інколи навіть у спеціальній політологічній літературі плутають або просто не розрізняють ці два важливі елементи влади. Частіше за все згадуються ресурси влади, хоч при цьому необхідно підкреслити, що вони тісно пов'язані та багато в чому залежать від основ влади.

Під *основами* розуміється база влади, джерела, які живлять владну волю суб'єкта. Під *ресурсами* вбачають реальні або потенційні засоби, які використовуються, чи можуть використовуватися, для зміцнення самої влади та її основ.

Класифікація ресурсів та основ володарювання може здійснюватися за різноманітними критеріями. Одна з найбільш поширених систем типологізації – *антропологічна*. У відповідності до неї типи володарювання розрізняються за стійкими мотивами, які лежать в основі поведінки суб'єкта та об'єкта влади. При цьому різні дослідники по-різному тлумачили набір ресурсів влади.

Крім названої системи класифікації, слід згадати типологізації, які розрізняють основи та ресурси влади за їх *ефективністю* та за *змішаними критеріями*.

Але у вітчизняній політичній думці найбільш розробленою виглядає типологізація за сферами життєдіяльності. У відповідності до неї можна виділити *економічні, соціальні, юридичні, адміністративно-силові та культурно-інформаційні основи і ресурси влади*.

Економічні основи влади характеризуються: пануючою формою власності, валовим національним продуктом, природними ресурсами та наявним золотим запасом.

Відповідно *економічними ресурсами* виступають: бюджетна, податкова, інвестиційна, науково-технічна політика. Лідируюча роль економічних ресурсів (грошових зокрема) визначається, по-перше, тим, що політична влада просто не може функціонувати, не володіючи економічними ресурсами.

Соціальні основи влади складають соціальні групи та прошарки, на які спирається влада. Конкретний їх склад визначається суспільним ладом. Влада, яка прагне розширити свою соціальну базу та підтримку, повинна якомога повно висловлювати інтереси більшої частини населення. *Соціальні ресурси* влади – це заходи щодо змін статусу соціальних груп і прошарків, дії спрямовані на підвищення або зниження громадської активності. Вони являють собою значну сукупність ресурсів політичної влади. Центральне місце в цій системі займають, по-перше, престижні та високовинагороджувані посади, які вже самі по собі забезпечують високу винагороду, по-друге, набір різного роду привілеїв.

Соціальна політика у великих сучасних західних країнах будується таким чином, що у збереженні існуючої політичної влади зацікавлена більшість населення: тут широка система страхування, високий рівень пенсійного забезпечення (рівень пенсії складає до 90% від раніше одержуваної заробітної плати), широко розвинута система благодійних організацій і т.д.

Юридичними основами влади виступають матеріальна база юриспруденції та сукупність законів, на які влада спирається в практичній діяльності. До *юридичних ресурсів* можна віднести всякого роду інструкції, заходи по доопрацюванню та тлумаченню законодавства, постанови та укази, які не охоплені діючим законодавством. Сюди можна віднести укази президента, постанови уряду, рішення судових та виконавчих органів. Дослідники відзначають, що в перехідних суспільствах роль юридичних ресурсів значно зростає, оскільки реалії життя часто виходять за межі інерційного законодавства.

Адміністративно-силові основи – це сукупність владних установ, які забезпечують життєздатність, внутрішню та зовнішню безпеку держави і її апарату. Сюди включаються структури виконавчої та законодавчої влади, органи безпеки, розвідки та внутрішніх справ.

Відповідно *адміністративно-силові ресурси* складають система підбору кадрів до вказаних структур, їх матеріально-технічне оснащення та заходи щодо виключення дублювання й амбітного суперництва силових структур. Цей вид ресурсів політичної влади виконує функцію забезпечення оборони країни, охорони внутрішнього порядку, у тому числі забезпечення безпеки політичної влади, недопущення яких-небудь намірів щодо влади з метою її скинення. Це – армія, поліція, різні служби безпеки, прокуратура, суд, а також приналежна їм техніка, озброєння, в'язниці і т.д.

Як показує історичний досвід, ці ресурси в тій чи іншій їх частині політична влада використовує дуже часто. Вони відносяться до найбільш дієвих, вселяють страх, оскільки використання даних засобів призводить до позбавлення людей власності, волі, а нерідко і самого життя. Особливо часто політична влада прибігає до такого роду ресурсів у випадках ослаблення своєї сили і впливу на суспільство.

З поняттям “силові ресурси” нерідко зв'язують поняття “військова влада”. Останнє характеризує ситуацію, коли в структурі політичної влади переважають військові. Історичний досвід дає чимало тому прикладів. При цьому військові контролюють усі структури влади або заміняють її собою. Специфіка військової організації може бути перенесена на діяльність цивільних структур. У даному випадку виникає поліцейська держава.

Культурно-інформаційні основи влади складають система організацій, які акумулюють і зберігають культурний потенціал країни, засоби масової інформації, система отримання й обробки розвідувальної інформації, міжнародні і національні комп'ютерні мережі.

Культурно-інформаційні ресурси влади складають духовні цінності, знання та інформація, які накопичені в суспільстві. Також важливими такого роду ресурсами виступають система збереження й обліку національно-культурного потенціалу, методи збирання, опрацювання і поєднання різних видів стратегічної інформації та принципи і методи роботи ЗМІ.

У підсумку розгляду основ та ресурсів політичної влади треба вирішити питання, які з них є найбільш важливими, а які – другорядними. Однозначної відповіді на нього немає. У різні періоди вирішальними стають ті чи інші. Очевидно, наприклад, що в періоди спроб чи переворотів інших виступів проти політичної влади вирішальними стають силові ресурси. У періоди стабільного економічного і політичного розвитку велику роль відіграють економічні і соціальні ресурси.

У цілому ж, як показує практика, усі види перерахованих ресурсів відносяться до постійно діючих, необхідних для політичної влади.

Третє питання даної теми пов'язане з розглядом ряду засад, які визначають силу влади та її ефективність. Практика показує, що вони багато в чому залежать від її соціальної організованості, яку складають певний набір методів і принципів та відповідного механізму, на який спирається влада, що реалізує свою волю.

Найбільш високим ступенем соціальної організованості серед суб'єктів влади характеризується держава. Її впливовість пояснюється

наявністю міцного апарату, розгалуженою системою органів та широким спектром ресурсів. Держава реалізує в демократичному суспільстві частину владних функцій, делегованих первинним суб'єктом влади – народом.

Однією з найбільш важливих характеристик влади є її *ефективність* – гарантоване впровадження в життя компетентних розпоряджень з найменшими витратами і збитками і в найкоротший час. Політична наука виробила сьогодні цілу низку *критеріїв ефективності* влади.

Функціонування політичної влади здійснюється на базі *загальноновизнаних принципів* суверенітету і легітимності.

Їх характеристики доцільно здійснити на прикладі державної влади. Принцип *суверенітету* державної влади означає *верховенство* – виключне право державної влади встановлювати в суспільстві єдиний правопорядок, визначати статус державних кордонів, наділяти правами і обов'язками громадян, використовувати насилля і *незалежність* – самостійність і рівноправ'я в стосунках з іншими державами.

Принцип *легітимності* пов'язаний з обґрунтуванням правомірності тих рішень, які приймає влада, і добровільності їх виконання населенням. Термін “легітимність” не має чіткого юридичного змісту і тому рідко використовується в юридичній практиці. Але в політологічних матеріалах з ним зустрічаємося достатньо часто. Легітимність – своєрідний символ віри, який притаманний свідомості громадян. Він вміщує в собі, з одного боку, визнання влади правителів, а з іншого, зобов'язання тих, ким управляють, підкорятися.

Легітимність – важлива ознака демократичної влади та зростаючої цивілізованості суспільства. А принцип легітимності влади дозволяє відрізнити законвстановлену владу від узурпованої, насильно захопленої.

При вивченні даного аспекту питання доцільним є необхідність зупинитися над існуючою системою класифікації типів легітимності. Зокрема, слід звернути увагу на визначення традиційного, харизматичного та раціонально-легального типів легітимності, сформульованих М. Вебером.

Узагальнюючи підходи до визначення сутності легітимності, можна відзначити, що легітимність являє собою певний соціально значущий порядок походження і функціонування влади, який робить можливим досягнення злагоди у владних структурах і у взаємодії з суспільством.

План семінарського заняття

1. Сутність політичної влади, концептуальні засади визначення та її функції.
2. Структура і якості політичної влади.
3. Основи та ресурси влади.
4. Принципи організації і функціонування влади.

Література

- Гаджиев К. Политическая наука. – М., 1994.
- Довгий Т. Суд присяжних // Сучасність. – 1994. – № 6. – С. 63-70.
- Зуев В.Й. “Власть” в системе политологических категорий // Государство и право. – 1992. – № 5. – С. 90-97.
- Ильин В.В. Власть // Вестник Московского университета. Серия 13. – 1992. – № 3. – С. 10-23; № 4. – С. 3-19.
- Кампо В. Місцеве самоврядування за рубежом // Політика і час. – 1993. – № 12. – С. 13-18.
- Конституція України. – К., 1996.
- Клямкин И. Российская власть на рубеже тысячелетий // Pro et contra. Преобразование в России. – 1999. – Весна. – Т. 4. – № 2.
- Ледаев В. Власть: концептуальный анализ // Полис. – 2000. – № 1.
- Ледаев В. Формы власти: типологической анализ // Полис. – 2000. – № 2.
- Литвин В. Політична арена України // Дійові особи та виконавці. – Київ: Абрис, 1994. – С. 495.
- Макеев С. и др. Есть ли в Украине военная элита? // Политическая мысль. – 1995. – № 1. – С. 14-22.
- Мухаев Р. Политология. – М., 1998.
- Осавлюк А.М. Современный механизм системы сдержек и противовесов в зарубежных государствах // Государство и право. – 1993. – № 12. – С. 105-114.
- Політологія. – Львів: Світ, 1994. – С. 592.
- Потічний П. Чи демократична Україна можлива? // Сучасність. – 1995. – № 6. – С. 70-73.
- Прозорова Н. Робесп'єр проти Монтеск'є, або знову про розподіл влади // Віче. – 1995. – № 2. – С. 3-15.
- Пугачев В., Соловьев А. Введение в политологию. – М., 1996.
- Политология / Под ред. проф. Г. Полуниной. – М., 1996.
- Франц А.Б. Мораль и власть // Философские науки. – 1992. – № 3. – С. 3-10.
- Шиманська Н. Місцеве самоврядування в Україні. Привід чи реальність // Розбудова держави. – 1995. – № 7-8. – С. 34-39.

- Философия власти / Под ред. проф. В. Ильина. – М., 1993.
Халипов В. Введение в науку о власти. – М., 1996.
Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
Денкен Жан-Мари. Политические науки. – М., 1993.
Болл Т. Власть // Полис. – 1993. – № 5.
Краснов Б. Теория власти и властных отношений // Социально-политический журнал. – 1994. – № 3-6.
Рябов А. Легальность и легитимность власти // Полис. – 1994. – № 2.
Дмитриев Ю. Соотношение понятий политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества // Государство и право. – 1994. – № 7.
Власть: очерки политической философии Запада / Под ред. Ш. Мшвениерадзе. – М., 1989.

Теми рефератів

1. Проблеми відчуження людини від влади і політики та шляхи його подолання.
2. Політична і економічна влада, їх особливості і суть взаємодії.
3. Політичне двовладдя і багатовладдя, їх суть та негативні наслідки.
4. Політична, державна і громадська влада у сучасному суспільстві: загальне і особливе.

Питання для самоконтролю

1. Коли виникає політична влада?
2. Проаналізуйте основні концепції походження політичної влади.
3. Як співвідносяться поняття “політична влада” і “державна влада”?
4. Якою є структура політичної влади?
5. За якими ознаками можна класифікувати політичну владу?
6. Які особливості політичної влади в Україні?
7. Що означає неподільність політичної влади?

Тема 5

Соціальні основи політики

План лекції

1. Соціальні групи як суб'єкти політики.
2. Соціальна стратифікація і мобільність.

Вивчення питання про соціальні основи політики доцільно почати з ознайомлення з поняттям “суб’єкти політики”. Під суб’єктами політики розуміються учасники політичного процесу, здатні діяти вільно і самостійно. Самостійність означає, що в суб’єкта є свої потреби й інтереси, що виділяють його серед інших діючих осіб і їм усвідомлюються. Така самосвідомість учасника політичного життя – застава його волі. Воля означає можливість суб’єкта визначати мету своїх дій, вибирати засоби її досягнення, формувати свій курс. Без волі вибору не може бути і волі дій.

У політичній науці виділяють кілька видів суб’єктів політики. **Перший вид** – це *безпосередні учасники політичного життя*: держава, партії, лідери, громадські організації і рухи. Саме вони постійно обертаються на політичній арені, з ними масова свідомість зв’язує політику.

Однак у політиці одержують вираження інтереси і вимоги не тільки безпосередніх суб’єктів, але і великих соціальних груп і спільнот (класів, станів, міжкласових і внутрішньокласових груп і т.д.). Це **другий вид** суб’єктів політики.

Третій вид можна знайти, лише пильно вдивившись у функціонування політичних організацій. Наприклад, в уряді, інших державних органах не усі мають реальну можливість впливати на політику, у партіях рішення виробляються, а часто і приймаються дуже вузькою групою осіб. Про такі групи, що виділяються в політику своєю здатністю концентрувати могутність влади, і йде мова. До них відносять політичну еліту і бюрократію.

Досліджуючи вказане питання, необхідно звернути увагу на роль соціальних спільнот у політиці. Політика – сфера зіткнення групових інтересів, потреб, позицій. Розходження в інтересах соціальних груп, їхнє прагнення до найбільш повного задоволення своїх інтересів породжує політичну боротьбу і саму сферу політики. Саме цим визначається увага політологів до проблеми соціальних груп. На думку деяких західних політологів, серед колективних учасників політичних дій можна виділити три категорії спільнот: *класові, територіальні і корпоративні*.

У західній політології традиційним став розподіл сучасного суспільства на *чотири класи*: а) вищий клас – люди, що володіють власністю, здійснюють безпосередній контроль за її розпорядженням; б) середній клас представлений службовцями і професіоналами; в) робітники – люди, зайняті переважно промисловою фізичною працею; г) селяни.

В основі формування *територіальних спільнот* лежить єдність, що виникає як наслідок географічної, просторової чи історичної близькості. Приналежність до територіальної спільноти усвідомлюється людиною з особливою гостротою, тому конфлікти між такими групами бувають надзвичайно жорстокими. Згадаємо вітчизняні і закордонні міжнаціональні конфлікти, що нерідко переростають у війни.

Корпоративні спільноти утворюються людьми, що займаються однаковою чи близькою за своїм характером діяльністю, це професійні групи. На базі спільнот формуються політичні інтереси, що об'єктивно виростають з їхнього життєвого положення. З надр соціальних спільнот виходять і політичні партії, об'єднання, рухи. Партії і рухи поєднують найбільш активних представників соціальних груп. Вплив соціальних спільнот на політику виявляється в масових акціях: страйках, мітингах, маніфестаціях, а також у підтримці чи її відсутності стосовно держави, його політики. Держава, партії, проводячи конкретний політичний курс, потребують підтримки своїх дій.

Соціальні спільноти як суб'єкти політики, мають специфічні властивості:

- 1) політичні інтереси спільноти мають взаємозв'язок з економічними й іншими її інтересами;
- 2) ступінь згуртованості і єдності соціальної групи;
- 3) рівень її політичного розвитку, виражений у здатності до створення своїх організацій і умінні відстоювати свої інтереси;
- 4) наявність чи відсутність політичних лідерів, авторитетів, характер їхнього зв'язку зі своїми прихильниками;
- 5) стратифікаційне положення соціальної групи, її місце в ієрархії соціальних груп, яким значною мірою визначається політичний вплив групи. Наявність масових та "знедолених" від офіційного політичного процесу груп, наприклад національних меншостей, обумовлює нестабільну ситуацію, здатну викликати за певних умов вибухи і конфлікти;
- 6) політична "вага" групи: чи враховуються її інтереси в державній політиці чи ні, якщо враховуються, то яким чином і в якому ступені;
- 7) тип і характер політичної свідомості, політичної культури, властивий даній групі, що має сильний вплив на визначення цілей дій і її поведінку, схильність до використання тих чи інших засобів у політичній діяльності (наприклад, застосування насильства).

Сукупність цих властивостей дає можливість мати уяву про вигляд соціальної спільності як суб'єкта політики.

Друге питання пов'язане з характеристикою процесу стратифікації та наявною динамікою, яка притаманна соціальним групам. Соціальні зв'язки з'єднують індивідів у визначені стійкі об'єднання, групи, що характеризуються різними ознаками, диференціюються за різними критеріями. Це можуть бути стать, вік, професія і т.д.

При цьому ми бачимо, що як окремі люди, так і групи займають у суспільстві нерівне положення. Нерівність – характерна риса будь-якого суспільства. У соціології одне з перших пояснень нерівності дав Е. Дюргейм у роботі „Про поділ суспільної праці”. Висновок автора полягає в тому, що різні види діяльності по-різному оцінюються в суспільстві. Відповідно, вони утворюють визначену ієрархію. Таким чином, суспільство не просто диференційоване, а ієрархічно структуроване за принципом „вище – нижче”.

Аналіз вертикального розшарування суспільства знаходить висвітлення в теорії стратифікації. Саме поняття „стратифікація” прийшло в соціологію з геології, де „страта” означає геологічний шар. Дане поняття достатньо вдало передає зміст соціальної диференціації.

Критерії організації нерівності можуть бути різними. У нас довгі роки панувала класова теорія, заснована на одномірному підході до аналізу соціальної диференціації, де визначальним критерієм виступає відношення до власності, до засобів виробництва. Звідси на різних етапах розвитку суспільства виділялися як основні класи імущих і незаможних: раби і рабовласники, селяни і феодала, пролетарі і буржуа.

Майнова нерівність породжує економічну диференціацію, нерівність у володінні владою свідчить про політичну диференціацію, поділ за родом діяльності, що розрізняється рівнем престижу, дає підставу говорити про професійну диференціацію. Отже, **соціальну стратифікацію** можна визначити як структуровану систему соціальної нерівності, у якій індивіди і соціальні групи ранжовані відповідно до займаного в суспільстві соціального статусом.

Займана індивідом чи групою соціальна позиція припускає відповідні „нагороди”: влада, привілеї, матеріальні блага і т.д. У реальній дійсності не завжди має місце ця відповідність. Тоді ми зіштовхуємося з явищем статусної несумісності. Суб'єктивно вона сприймається як несправедливість і має негативні соціальні наслідки: гальмує прогресивний розвиток суспільства, дестабілізує його.

Яскравим прикладом статусної несумісності може служити положення інтелігенції в сучасній Україні. Соціально стратифіковане

суспільство з його численними шарами можна представити у вигляді вертикальної структури з трьома рівнями, що у сучасній соціології називають класами (на відміну від страт класи характеризуються цілим рядом визначених ознак і критеріїв). Це – вищий, середній і нижчий класи.

Вищий клас звичайно складає невеликий відсоток населення (не більш 10%). З одного боку, він володіє могутніми засобами впливу на політичну владу. З іншого, його інтереси, головними з яких є збереження і збільшення накопиченої власності, постійно зіштовхуються з інтересами іншої частини суспільства.

За загальним визнанням соціологів, що підтверджується життям, центральне місце в соціальній структурі сучасного суспільства займає середній клас. Можна виділити основні ознаки приналежності до **середнього класу**: 1) наявність власності у вигляді накопиченого майна чи існуючого як джерело доходу; 2) високий рівень освіти (як правило, вища чи середня спеціальна), що можна охарактеризувати як інтелектуальну власність; 3) прибуток, розмір якого коливається навколо середнього рівня по країні; 4) професійна діяльність, що має досить високий престиж у суспільстві.

У нижчій частині соціальних сходів знаходиться **нижчий клас**. До нього відносяться ті категорії населення, що не володіють власністю, зайняті низькокваліфікованою працею, з доходом, що визначає їхнє положення на межі бідності чи нижче рівня бідності. Сюди ж відносяться групи, які не мають постійного заробітку, безробітні, декласовані елементи.

Аналіз ієрархічної структури суспільства показує, що вона не є застиглою, у ній постійно відбуваються коливання і переміщення, як по горизонталі, так і по вертикалі.

Коли ми говоримо про зміну соціальною групою чи індивідом соціальної позиції, ми маємо справу із **соціальною мобільністю**. Вона може бути *горизонтальною* (при цьому використовується поняття соціального переміщення), якщо здійснюється перехід в інші професійні або інші групи, рівні за статусом. *Вертикальна* (висхідна) мобільність означає перехід індивіда чи групи на більш високу соціальну позицію з великим престижем, прибутком, владою.

Можлива також спадна мобільність, що припускає рух до більш низьких ієрархічних позицій. У стабільні періоди соціальна мобільність зростає у процесі структурної перебудови економіки. При цьому важливим „соціальним ліфтом”, що забезпечує вертикальну мобільність, виступає освіта.

План семінарського заняття

1. Предмет та об'єкт теорії політики. Структура теорії політики.
2. Зв'язок загальної теорії політики з іншими політичними науками.
3. Функції політичної науки.

Література

- Андреев С. Політичні інтереси і політичні відносини // Соціально-політичні науки. – 1991. – № 6.
- Андрусин Б. Соціальні конфлікти в Україні: спроба ретроспективного аналізу // Сучасність. – 1994. – № 2.
- Волович В., Макеев С. Соціальна стратифікація і політика // Політична думка. – 1993. – № 1.
- Гиденс Э. Стратификация и классовая структура // Социс. – 1992. – № 9.
- Головаха Е., Пухляк В. Політична соціалізація у посткомуністичній Україні // Політична думка. – 1994. – № 2.
- Козловець М. На горизонті – середній клас // Віче. – 1995. – № 7.
- Козирев Ю. Социальная стратификация в человеческом измерении // Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 2.
- Комаров М. Социальная стратификация и социальная структура // Социс. – 1992. – № 7.
- Мешков П. Бюрократизм и бюрократия в системе социально-политических отношений // Социально-политические науки. – 1992. – № 1.
- Руткевич М. Социальная поляризация // Социс. – 1992. – № 9.

Теми рефератів

1. М. Вебер і К. Маркс про соціальні джерела політичної влади.
2. Динамізація процесів соціальної диференціації: причини і наслідки в політичній сфері.
3. Соціальна справедливість: реальні протиріччя і їхнє відображення в політику.
4. Проблеми соціального статусу інтелігенції в нових умовах.
5. Бюрократія в умовах демократії.

Питання для самоконтролю

1. Що розуміється під соціальною структурою суспільства і який вплив вона робить на формування політичного курсу країни?
2. У чому ви бачите принципову відмінність “веберівської” концепції соціальної стратифікації від безроздільно пануючої раніше в

- нашому суспільствознавстві концепції соціально-класової структури суспільства?
3. Які, на вашу думку, причини бурхливого процесу соціальної диференціації в Україні в сучасних умовах? Як ви оцінюєте це явище і його можливі наслідки?
 4. Які шляхи формування середнього шару в Україні? Всебічно обґрунтуйте положення про те, що саме середній клас є соціальною опорою демократичного режиму.
 5. Назвіть основні міри, що запобігають розширенню маргинальності в суспільстві.
 6. Дайте визначення поняттю “бюрократія”.

Тема 6

Громадянське суспільство і влада

План лекції

1. Громадянське суспільство: поняття, генезис, основні ознаки.
2. Передумови виникнення громадянського суспільства та його структура.
3. Конституціоналізм як режим взаємовідносин держави і громадянського суспільства.

Починаючи дослідження першого питання теми, важливо звернути увагу на зміст поняття "громадянське суспільство". Помилковим є розуміння того, що діяльність людей головним чином пов'язана із задоволенням *загальнозначущих потреб*. В дійсності абсолютна більшість людей зайнято задоволенням самих різноманітних *приватних інтересів і потреб*, які реалізуються в сфері повсякденного життя.

Для задоволення приватних інтересів та потреб люди створюють *неполітичні інститути*: сім'ю, церкву, недержавні ЗМІ, установи культури, наукові, професійні та спортивні об'єднання, асоціації та союзи.

Повсякденне життя індивідів, його первинні форми складають сферу громадянського суспільства. Коли приватні, повсякденні потреби окремих індивідів стають актуальними для конкретних соціальних груп та їх реалізація зачіпає інтереси і становище інших соціальних утворень, тоді ці потреби отримують політичну значимість. Іншими словами, коли вони не можуть бути вирішеними без втручання держави.

Поняття "держава" і "громадянське суспільство" відбивають різні сторони життя суспільства, які протистоять одна одній.

Громадянське суспільство складає сферу абсолютної свободи приватних осіб у стосунках між собою. Воно постає у вигляді соціального, економічного та культурного простору, в якому взаємодіють вільні індивіди, які реалізують приватні інтереси.

Держава, навпаки, представляє собою *простір тотально регламентованих взаємовідносин* політично організованих суб'єктів: державних структур, політичних партій, груп тиску і т.п.

В *реальному житті* суспільства поділ суспільства на громадянське суспільство та державу є *достатньо умовним*, але в науці він необхідний для того, щоб зрозуміти механізми суспільного життя, ступінь свободи індивідів та рівень політичного розвитку.

Таким чином, на підставі зазначеного можна зробити висновок, що *громадянське суспільство являє собою сукупність міжособистісних відносин та сімейних, суспільних, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються в суспільстві поза межами і без втручання держави*.

Термін "громадянське суспільство" можна зустріти ще в *античних авторів*. Вихідні категорії для осмислення цього поняття запозичені з повсякденної дійсності Стародавньої Греції та Риму. Але самого цього явища в античному світі *не було і не могло бути*, "політія" являла собою злитне існування суспільства та держави.

Лише в *надрах середньовіччя* починають визрівати суб'єкти громадянського суспільства: *чернецькі ордени; купецькі гільдії; ремісничі корпорації*. Перехід від середньовіччя до *Нового часу* був відзначений *формуванням громадянського суспільства та усвідомленням відмінностей* між ним та державою. **Дж. Локк** – засновник лібералізму – вперше поставив особистість вище суспільства та держави, а основою свободи індивіда вважав *приватну власність*. У *період Просвітництва* Ш. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, А. Фергюсон одноманітно *визнають верховенство* громадянського суспільства над державою.

Особлива роль у розробці концепції громадянського суспільства належить **Георгу Вільгельму Фрідріху Гегелю (1770-1831)**. Він розглядав громадянське суспільство як *сукупність індивідів*, які задовольняють свої потреби за допомогою праці.

Основою громадянського суспільства він вважав *приватну власність*, але *рушійною силою* історичного прогресу він вважав не громадянське суспільство, а *державу*.

Відкидаючи тезу Г. Гегеля *про первинність держави* по відношенню до громадянського суспільства, **Карл Маркс** розглядав останнє як *фундамент всього людського суспільства*. На його думку, сукупність економічних, виробничих відносин індивідів та відповідні їм виробничі сили складають **базис** суспільства, який обумовлює надбудову: політичні інститути, право, мораль, релігію, мистецтво і т.д.

Згідно з марксистським вченням, держава – *інструмент політичного панування* класу, який утримує в своїх руках засоби виробництва. Подолати розрив між громадянським суспільством та державою можливо *шляхом створення нового типу суспільства* – комуністичного, тобто – без держави, в якому вільний розвиток кожного індивіда є умовою розвитку всього суспільства.

Своє бачення змісту громадянського суспільства відбила і **соціал-демократична традиція**, яка заснована на визнанні політики серцевиною громадянського суспільства. За допомогою владних відносин політика пронизує суспільне життя, формує вигляд громадянського суспільства, здійснює стабілізуючий вплив на нього.

Держава, на думку **Йозефа Алоїза Шумпетера** (австро-американського політолога та економіста), повинна брати участь у забезпеченні функціонування громадянських інститутів для гарантування їх демократичного управління та запобігання перетворення якоїсь частини на безмежну силу та того, щоб ринок не підкорив собі суспільство.

Тому соціал-демократи вважали обов'язковим державне регулювання економічних, соціальних та інших процесів, запровадження гарантованого прожиткового мінімуму, страхування та ін.

На сьогодні, *при всіх варіаціях* в західній політичній науці домінують *дві інтерпретації* громадянського суспільства:

Перша розглядає громадянське суспільство як *соціальну категорію* (універсальну), якою позначають простір міжособових відносин, які протистоять державі в будь-яких проявах; *будучи сферою реалізації повсякденних потреб індивідів, воно включає весь комплекс взаємодії приватних осіб одна з одною.*

Друга показує громадянське суспільство як феномен західної культури, як конкретну історичну форму існування західної цивілізації, унікальність якої обумовлена балансом **трьох сил**: а) інститутів влади; б) громадянського суспільства; в) автономної особистості. Їх *збалансована взаємодія* була заснована на ідеї прогресу, яка виражена у спрямованості свідомості на постійне удосконалення людини, громадянського суспільства та держави.

Далі слід зупинитися на **другому питанні** теми, яке пов'язане з передумовами виникнення громадянського суспільства та його структурою.

Історично громадянське суспільство прийшло на зміну *традиційному, станово-кастовому* суспільству. При *становому ладі* держава практично співпадала з існуючими класами та була відокремлена від основної маси населення.

В *традиційних суспільствах* стародавніх та середніх віків *соціальна нерівність* була виражена та закріплена в *праві*: пануюча соціальна група була організована в державу, яка підтримувала станові межі та охороняла привілеї вищих станів, від імені яких здійснювалася влада. В *станових суспільствах* держава регламентувала багато із сторін економічного, побутового, релігійного та духовного життя. Але феодальне суспільство не було абсолютно відокремленим від природи громадянського суспільства: становий порядок дозволяв суспільству зберігати певну незалежність від держави.

Громадянське суспільство за своєю сутністю *буржуазне*. Його основою є юридично вільний індивід. Його *відокремлення* від держави протікало у процесі ліквідації станової нерівності та *роздержавлення* суспільних відносин.

Початок даному процесу було покладено формуванням *представницької держави*, яка виступає від імені всього народу. Для цього необхідно було *законодавче визнання рівності людей* на основі наділення їх *правами та свободами*.

Реальне функціонування громадянського суспільства почалося з прийняття *біллів про права в Англії, США* та Декларації прав людини та громадянина у Франції. Процес створення громадянських суспільств поза західними ареалами *почався в останні десятиріччя*. Сьогодні очевидно, що цей процес на **Сході** буде *значно відрізнятися* від цього процесу на **Заході**.

Для появи громадянського суспільства необхідна цілеспрямована політика з боку державної влади та певні норми суспільного життя.

Можна твердити, що розвитку громадянського суспільства сприяють:

- *класова, професійна та групова свідомість;*
- *готовність брати участь у колективних акціях;*
- *розвиток договірних початків;*
- *формування раціональної моделі соціальної поведінки (орієнтація на вигоду та наслідки соціальних дій).*

Хоча юридична рівність не означає фактичної рівності і є лише *рівністю можливостей*, але вона створює умови для вияву талантів, здібностей та ініціативи індивіда. Свобода індивіда органічно пов'язана з його *матеріальним благополуччям, наявністю власності, свободою приватного підприємництва*.

Приватна власність є не тільки **основою** громадянського суспільства, але і фактором політичного морального та культурного прогресу.

Важливою умовою функціонування громадянського суспільства є наявність в суспільстві розвиненої **соціальної структури**. Вона в сучасному західному суспільстві вбирає в себе численні групи та прошарки, які розрізняються за соціально-економічними, політичними, поведінковими та іншими показниками.

Сьогодні відбуваються суттєві зміни в структурі класів, страт та соціальних прошарків. В сучасному суспільстві виділяють, як правило, три класи – вищий, середній та нижчий.

Таким чином, головною ознакою та основою громадянського суспільства є законодавче закріплення юридичної рівності людей на основі наділення їх правами та свободами.

Критерієм зрілості громадянського суспільства є ступінь реалізації та гарантій прав людини та громадянина з боку держави.

Важливим є питання про **структуру громадянського суспільства**. Вона багато в чому пов'язана з різноманіттям суспільних інтересів. Оскільки повсякденні інтереси громадян *нерівнозначні*, то й сфери громадянського суспільства *мають між собою певне підпорядкування*.

В *економічній сфері* структурними елементами громадянського суспільства виступають недержавні підприємства, акціонерні товариства, орендні колективи, корпорації та інші добровольці об'єднання громадян, які створені ними з власної ініціативи.

Соціально-політична сфера громадянського суспільства включає в себе *сім'ю, суспільні, політичні організації та рухи, органи суспільного самоуправління за місцем проживання або в трудових колективах та недержавні органи масової інформації*.

Духовна сфера громадянського суспільства передбачає наявність свободи слова, самостійність та незалежність творчих, наукових об'єднань від державних структур.

Третє питання даної теми пов'язане з дослідженням конституціоналізму як режиму взаємин держави і громадянського суспільства. Для того, щоб розпочати вказане дослідження, слід спочатку звернути увагу на еволюцію взаємин держави і

громадянського суспільства.

До появи громадянського суспільства в переважній більшості країн існували абсолютистсько-монархістські режими. Державна влада засобами прямого примусу чи за допомогою правил станової системи жорстко регламентувала життя індивідів. Держава в особі монарха одним станам дарувала деякі права і привілеї, а інших – позбавляла усього.

Перехід від традиційного, феодального суспільства до громадянського, в своїй основі буржуазного, означав появу громадянина як самостійного соціального і політичного суб'єкта з невід'ємними правами й обов'язками.

Перехід від абсолютистсько-монархічного правління до демократії починався, як правило, з підпорядкування держави і громадянського суспільства правовим нормам, із уведення принципу поділу влади, що склали єдину систему конституціоналізму. Однак співвідношення держави і громадянського суспільства, межі втручання держави в життя громадян у різних країнах мали конкретно-історичні форми. На їх основі в політичній теорії виділяють основні *типи або моделі конституціоналізму*.

Англо-американська модель конституціоналізму акцентує увагу на волі як домінуючій цінності, не допускає втручання держави в життя громадянського суспільства, що саме визначає задачі держави.

У Західній Європі відносини між державою і громадянським суспільством склалися інакше і дали іншу модель конституціоналізму – **євроконтинентальну**. Традиції сильної держави, що були відсутні в США й острівній Великобританії, сформували особливий режим відносин держави і громадянського суспільства, що знайшов своє відображення в концепції правової держави.

У силу тривалої еволюції і розмаїтості конкретних форм прояву конституціоналізм як режим відносин держави і громадянського суспільства має різне тлумачення.

За класичним правовим визначенням конституціоналізм, як і парламентаризм, і абсолютизм, являє собою конкретну *форму правління*. *Абсолютизм* – це форма держави, у якому вся повнота влади зосереджена в монарха. У такій інтерпретації конституціоналізм протистоїть абсолютизму як форма правової держави, де відносини між державою і громадянським суспільством

регламентуються правовими нормами.

Парламентаризм означає залежність уряду від рішень парламенту. *Конституціоналізм* припускає незалежність уряду від волі парламенту. Прикладом такого розподілу влади може служити система міністерського правління в рамках конституційної монархії. У цьому випадку за конкретний напрямок політики, його здійснення несе відповідальність міністр, призначуваний монархом і відповідальний перед ним.

Формально-правова сторона *конституціоналізму* означає наявність у суспільстві основного закону держави (конституції), що визначає народне представництво, поділ і обсяги повноважень різних галузей влади і гарантії прав громадян. При цьому право визнається обов'язковим і для правителів, і для керованих.

Конституціоналізм як система, що встановлює правові рамки взаємини суспільства й особистості з владою, може бути *дійсним* і *уявним*. Конституціоналізм був способом цивілізованого дозволу протиріч між громадянським суспільством, що набрали силу, і абсолютистською державою. У тих країнах, де громадянське суспільство було зрілим, система конституціоналізму ініціювала процес поступового переходу до демократії, почавши його із дійсного обмеження функцій монарха і розширення повноважень народного представництва (парламенту).

Прикладом існування уявного конституціоналізму може бути російська держава початку ХХ сторіччя. Тут конституціоналізм був ілюзорним через слабкість громадянського суспільства. Це дало підставу *М. Веберові* назвати російський конституціоналізм у 1906 році псевдоконституціоналізмом.

Як висновки даної теми слід навести твердження про те, що процес формування громадянського суспільства має природний темп, який не можна прискорити будь-яким підштовхуванням. Адже зрілий громадянин починається з розвинутої свідомості, яка виникає з індивідуальних початків особистості. Розвивати їх можливо зусиллями самої особистості, її спрямованістю до постійного удосконалення.

Українське суспільство опинилося перед дилемою: чи знайти узгоджену модель взаємодії індивідуальної свободи, активності та ініціативи особистості з принципом обмеженого правління держави чи піти шляхом наступної модифікації державної моделі сильної влади при відчуженні її від народу. Поки можна нерідко бачити випадки використання влади бюрократією у своїх корпоративних інтересах, що

все більше відсуває суспільство від влади та слугує запереченням громадянських прав індивідів.

План семінарського заняття

1. Поняття громадянського суспільства і його характеристика. Концепція громадянського суспільства в суспільній думці, її генезис і розвиток.
2. Форми, типи громадянського суспільства в теорії і суспільній практиці.
3. Основи, принципи, умови і фактори його становлення і розвитку.
4. Співвідношення правової держави і громадянського суспільства: взаємодія і взаємозв'язок. Механізми захисту прав людини.

Література

- Бжезінський З. Україна має стати європейською державою // Сучасність. – 1992. – № 9.
- Володин А.Г. Гражданское общество и политика в России: изменение парадигмы // Политические исследования. – 1998. – № 6. – С. 992-102.
- Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества: идейные источники и основные вехи формирования // Вопрос философии. – 1991. – № 7.
- Геллнер Э. Условия воли: гражданское общество и его исторические соперники. – М., 1995.
- Голенкова З.Т. Гражданское общество в России // Социологические исследования. – 1997. – № 3.
- Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования. – М.: Институт государства и права АН СССР, 1991.
- Грицяк І., Кампо В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні: проблеми та перспективи // Розбудова держави. – 1993. – № 8.
- Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради. – 1990. – № 3.
- Дарендорф Р. От социального государства к цивилизованному обществу // Политические исследования. – 1993. – № 5.
- Ильин М.В., Кузнец Б.И. Две стороны одной медали: гражданское общество и государство // Политические исследования. – 1992. – № 1-2.
- Кочетков А.П. О формировании гражданского общества // Социально-

- политические науки. – 1992. – № 1.
- Левин И.Б. Гражданское общество на Западе и в России // Политические исследования. – 1996. – № 5. – С. 107-119.
- Перегудел С. Гражданское общество как политический феномен // Свободная мысль. – 1992. – № 9.
- Перегудел С.П. Новейшие тенденции в изучении отношений гражданского общества и государства // Политические исследования. – 1998. – № 1. – С. 137-148.
- Соловьев А.И. Три образа государства – три стратегии гражданского общества // Политические исследования. – 1996. – № 6.
- Шмиттер Ф. Соображение о гражданском обществе и консолидации демократии // Политические исследования. – 1996. – № 5.
- Козлихин И.Ю. Идея правового государства: история и современность. – СПб., 1993.
- Туров И.С. Общество как социальная система // Социально-политический журнал. – 1994. – № 7-8.
- Фотиев Г. Гражданское общество. – София, 1992.
- Шацкий Э. Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество // Политические исследования. – 1997. – № 6.

Теми рефератів

1. Джерела формування правової держави.
2. Механізми захисту прав людини.
3. Перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні.

Питання для самоконтролю

1. Що таке громадянське суспільство?
2. Що є основою громадянського суспільства? Чим відрізняється громадянське суспільство від держави?
3. Чому розвиток держави залежить від зрілості громадянського суспільства?
4. З чим пов'язано ототожнювання понять “держави” і “громадянське суспільство” до середини XVII сторіччя?
5. Порівняйте марксистську та соціал-демократичну інтерпретацію взаємовідносин держави і громадянського суспільства.

Тема 7

Соціальні суб'єкти політичної влади

План лекції

1. Групи інтересів: поняття, структура, функції і типи.
2. Поняття і визначення політичної еліти. Сучасні концепції еліти.
3. Сутність і типологія політичного лідерства.

Розгляд теми слід розпочати із з'ясування деяких центральних її понять. В першу чергу це стосується самого поняття “суб'єкти влади”. З цього приводу слід зауважити, що більшість дослідників під соціальними суб'єктами влади розуміють суспільні групи та окремих індивідів, що виконують політичні функції і реалізують владні повноваження. До них відносяться: групи інтересів, правляча еліта і політичне лідерство.

Групи інтересів – це об'єднання індивідів на основі спільних інтересів, які прагнуть здійснити вплив на політичні інститути з метою прийняття найбільш сприятливих і вигідних для себе рішень.

Теорія груп інтересів була вперше сформульована американським політологом А. Бентлі, який стверджував, що основу політичного процесу складають зіткнення і взаємодія зацікавлених груп. Діяльність цих груп американський учений розглядав як процес, що постійно змінюється і у ході якого здійснюється тиск на уряд з метою примусити його підкоритися їхній волі. Надалі даний підхід одержав підтримку і був розвинутий у працях Р. Даля, Д. Істона, Г. Ласкі й ін.

Основними функціями груп інтересів є артикуляція й агрегація інтересів, інформативна функція, формування політичної еліти. Під *артикуляцією* інтересів розуміється перетворення соціальних почуттів, емоцій, чекань у раціонально сформульовані політичні вимоги. *Агрегація* інтересів означає узгодження різних потреб і вимог, їх ієрархізацію і вироблення загальногрупових цілей.

Інформативна функція виражається в доведенні до органів влади інформації про проблеми, цілі та інтереси відповідних груп. Оскільки групи інтересів просувають своїх представників в органи влади, то наступна їхня функція – формування політичної еліти.

Існують різні *типологізації груп інтересів*. Американські політологи Г. Алмонд і Г. Пауелл виділяють *анемічні* й *інституціональні* групи інтересів. Групи, що відносяться до першого типу, виникають, як правило, спонтанно, погано організовані і тимчасові. Їх діяльність може приймати насильницькі форми (мітинги, демонстрації, масові акції протесту і непокори). Ступінь впливовості зацікавлених груп подібного роду на

органи влади невисокий. Інституціональні групи, навпаки, добре організовані, тривкі, переслідують раціонально сформульовані інтереси і діють на основі визначених правил. Ефективність діяльності таких груп може бути досить високою.

На основі характеру групових зв'язків групи інтересів підрозділяють на *асоціативні* і *неасоціативні*. Перші характеризуються як добровільні об'єднання, що переслідують специфічні інтереси (підприємницькі організації, профспілки, творчі союзи і т.п.). Неасоціативні групи інтересів, навпаки, носять недобровільний характер (трудові колективи, етнічні спільноти, клани), а їхня діяльність менш постійна, ніж діяльність асоціативних.

Французький політолог Ж. Блондель розділяє групи інтересів на *чотири типи*: 1) групи, що за звичаєм виникають на *основі общинних, кастових, кланових спільнот*; 2) *інституціональні групи* ґрунтуються на формальних організаціях усередині державного апарату. До них можна віднести лобістські угруповання в парламенті й уряді; 3) *групи захисту* – прагнуть відстоювати інтереси своїх прихильників; 4) *групи підтримки* – орієнтовані на строго обмежені цілі (екологічні й антивоєнні рухи, асоціації „за” чи „проти” чого-небудь).

Існує кілька *концепцій походження груп інтересів*. З погляду *теорії соціального порядку і конфлікту*, генезис груп інтересів розуміється як результат солідарності людей зі схожими інтересами і переконаннями. Взаємодіючи один з одним, зазначені групи змушені періодично звертатися до інститутів влади для рішення виникаючих конфліктів.

Відповідно до *теорії непередбачених наслідків* групових інтересів, основу зацікавлених груп складають індивіди, що усвідомили, що досягнення економічних, соціальних і політичних благ неможливо без організації колективних зусиль і дій. При цьому прибутки від об'єднання і групової діяльності значно перевищують витрати на створення організації. Політична ж активність – непередбачений наслідок діяльності груп інтересів, що спрямований на задоволення матеріальних потреб.

Теорія обміну зв'язує виникнення груп інтересів з діяльністю окремих організаторів, що прагнуть замість своїх витрат і активності одержати посаду в адміністративному апараті створюваної організації. Прихильники *теорії ангажованості* трактують групи інтересів як результат діяльності еґоїстичних індивідів, що зв'язують досягнення своїх цілей з досягненням політичних цілей групи*.

*Макаренко В.П. Групповые интересы и власно-управленческий аппарат: к методологии исследования // Социс. – 1996. – № 11. – С. 121-125.

Цілеспрямований вплив груп інтересів на органи влади з метою реалізації специфічних інтересів одержали назву **лобізму**. Слово „лобі” (англ. *lobby* – кулуари) спочатку застосовувалося для позначення проходів чи критих галерей у монастирях, а в 40-х рр. XVII сторіччя так називався вестибюль та два коридори у приміщенні палати общин британського парламенту, куди депутати йшли голосувати й де вони могли зустрічатися з зацікавленими особами, які не допускалися на пленарні засідання.

Існування лобізму як політичного явища тісно зв'язано з функціонуванням груп інтересів і можливостями їхнього впливу на органи влади. Його розвиток залежить від таких факторів, як рівень розвитку плюралізму, ступінь інституціоналізації політичної участі, характер політичних партій.

У практиці лобістської діяльності використовуються самі різноманітні способи впливу на органи влади.

Крім сказаного, лобізм можна підрозділити на *легальний* і *нелегальний*. Легальний лобізм не порушує існуючих у суспільстві законів, нелегальний – означає пряму винагороду посадових осіб за прийняття необхідних і найбільш сприятливих рішень.

Очевидно, що існує два підходи до лобізму. Прихильники першого – *заборонного* – дорівнюють лобізм до кримінальної діяльності і на цій підставі прагнуть до його ліквідації. Прихильники другого підходу – *регулятивно-правового* – розділяють легальні і нелегальні методи лобізму, прагнуть обмежити лобістську діяльність правовими рамками, виключити з політичної практики корупцію.

Відповідно до цілей, переслідуваними групами інтересів, лобізм може підрозділятися на *економічний*, *соціальний*, *соціокультурний*. Виходячи зі сфер діяльності розрізняють *галузевий* і *регіональний* лобізм. У залежності від об'єктів лобіювання (на кого спрямоване лобістський вплив) виділяють парламентський, президентський, урядовий лобізм. Стосовно політичної системи класифікують лобізм *зовнішній* (тиск виявляється на органи влади з боку) і *внутрішній* (коли представники зацікавлених груп – депутати парламенту, члени уряду, оточення президента, президент – „вписані” у політичні інститути).

Парламентський лобізм націлений на прийняття законів, що задовольняють визначені групові інтереси. Тому основними методами лобіювання тут виступають робота в комітетах з розробки законопроектів, а також дебати і слухання в парламенті.

Значення *урядового лобізму* визначається насамперед тим, що в органах виконавчої влади розробляються різні законопроекти і рішення, що надходять потім на затвердження в парламент.

Специфічною формою представництва групових інтересів поряд з лобізмом є **корпоративізм**.

Термін „корпорація” (лат. *corpus* – тіло) виник у період між XIV-XV ст. Організації цього типу були свого роду „перехідною ланкою” між общинним типом суспільства і громадянським суспільством. Вхідження індивіда в ту чи іншу корпорацію визначало можливість професійної діяльності і відстоювання соціальних інтересів; поза корпорацією професійне життя ставало неможливим.

„Ренесанс” корпоративних організацій приходиться на період індустріального розвитку. Заснована на корпоративних принципах, система представництва інтересів одержала назву корпоративізм. Корпоративізм характеризується американським політологом Ф. Шміттером як „обмежене число примусових, ієрархічно ранжованих і функціонально диференційованих груп інтересів”, що „монополізують представництво відповідних сфер громадського життя перед державою в обмін на контроль останнього за добором їхніх лідерів і її участь у визначенні їхнього складу і формуванні їхніх вимог”^{*}.

До специфічних рис корпоративізму відносяться: участь у політичному житті організацій, а не окремих індивідів; ріст впливу професійних представників специфічних інтересів на шкоду громадянам; привілейоване положення деяких асоціацій і їх більш широкі можливості впливу на прийняття рішень; заміна конкуренції інтересів їх монополією у визначених сферах.

Тривалий час корпоративізм розглядався як явище, вороже демократії. Політичні зміни, що почалися в деяких країнах Західної Європи в середині 70-х рр., змусили політологів по-новому оцінити даний феномен політичного життя. Була висунута концепція формування неокорпоративізму, що вписується в плюралістичну модель демократії.

Відповідно до цієї концепції, *неокорпоративізм* – це демократична система представництва й узгодження інтересів різними фірмами, асоціаціями й організаціями; система узгодження інтересів трьох суб'єктів – держави, підприємців і найманих робітників; нав'язування державою іншим учасникам „переговорного” процесу пріоритетів і цінностей, виведених із загальнонаціональних інтересів; система міжкорпоративної взаємодії, члени якої несуть взаємні зобов'язання по виконанню взаємних угод.

Найбільш сильно неокорпоративістські тенденції проявилися в країнах, де малися могутні соціал-демократичні партії, де існувала культурна і мовна єдність.

^{*}Шміттер Ф. Неокорпоративізм // Поліс. – 1997. – № 2. – С. 17.

Далі необхідно в **другому питанні** даної теми приділити увагу поняттю і визначенню політичної еліти та класичним і сучасним концепціям еліти.

Термін „еліта” походить від латинського *eligere* чи французького *elite* – краще, добірне, обране. Починаючи з XVII ст., його почали вживати стосовно „обраних людей”, насамперед вищої знаті. У науковий оборот він був уведений наприкінці XIX – початку XX ст. Праобразом елітистських теорій можна вважати представлення античних філософів про аристократію як правління кращих. Найбільш повно елітистський світогляд був сформульований Платоном у його навчанні про ідеальну державу як правління кращих – філософів. У більш пізні періоди значний внесок у формування і розвиток елітизму зробили Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, О. Шопенгауер, Ф. Ніцше і ін. Як наукова школа елітистський напрямок остаточно сформувався завдяки працям В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельса.

Видатний італійський соціолог і політолог **Гаetano Моска** (1858-1941) спробував довести неминучий розподіл будь-якого суспільства на дві нерівні за соціальним станом і роллю групи. Його теорія більш політизована. Він проаналізував проблему формування політичної еліти і її специфічних якостей.

На його думку, найважливішим критерієм входження в еліту є здатність до керування іншими людьми, тобто організаторська здатність. Відзначаючи згуртованість групи керуючих і її пануюче положення в суспільстві, Г. Моска називав її *політичним класом*. Цей клас піддається поступовим змінам.

Існують дві тенденції в його розвитку: *аристократична* і *демократична*. Перша з них виявляється в прагненні політичного класу стати спадкоємним якщо не юридично, то фактично. Перевага аристократичної тенденції приводить до “закриття і кристалізації” класу, до його виродження і, як наслідок, до суспільного застою. Це в кінцевому рахунку спричиняє активізацію боротьби нових соціальних сил за заняття пануючих позицій у суспільстві.

Друга, демократична, тенденція виражається у відновленні політичного класу за рахунок найбільш здатних до керування й активних нижчих шарів. Таке відновлення запобігає дегенерації еліти, робить її здатною до ефективного керівництва суспільством. Рівновага між аристократичною і демократичною тенденціями найбільш бажана для суспільства, тому що вона забезпечує як наступність і стабільність у керівництві країною, так і його якісне відновлення.

Концепція політичного класу Г. Моски, зробивши великий вплив на наступний розвиток елітарних теорій, зазнавала критики за деяку абсолютизацію політичного фактора (приналежності до управлінського шару) у соціальному структуруванні суспільства, за недооцінку ролі економіки.

Незалежно від Г. Моски приблизно в цей час теорію політичних еліт розробляв **В. Парето** (1848-1923), італійський соціолог, який виходив з тези, що люди споконвічно нерівні. Він, як і Г. Моска, виходив з того, що світом за всіх часів правила і повинна правити обрана меншість – еліта, наділена особливими якостями: психологічними (уродженими) і соціальними (придбаними внаслідок виховання й освіти). Сукупність індивідів, чия діяльність у тій чи іншій сфері відрізняється ефективністю, високими результатами, і складає еліту. Головна ідея терміна „еліта” – перевага... Сама еліта поділяється на правлячу, чи прямо побічно здійснюючу владу, і неправлячу (контреліту), що не має доступу до керування і керівництва. В. Парето доходить висновку, що еліта існує в будь-яких суспільствах і при будь-якому політичному ладі.

Великий внесок у розвиток теорії політичних еліт зробив **Р. Міхельс** (1876-1936). Він досліджував соціальні механізми, що породжують елітарність суспільства. В основному солідаризуючись з Г. Москою у трактуванні причин елітарності, Р. Міхельс особливо виділяє організаторські здібності, а також організаційні структури суспільства, що підсилюють елітарність і піднімають керуючий шар. Він зробив висновок, що сама організація суспільства вимагає елітарності і закономірно відтворює її.

У суспільстві діє *“залізний закон олігархічних тенденцій”*. Його суть полягає в тому, що невіддільний від суспільного прогресу розвиток великих організацій неминуче веде до олігархізації керування суспільством і формування еліти, оскільки керівництво такими об'єднаннями не може здійснюватися всіма їхніми членами.

З дії *“закона олігархічних тенденцій”* Р. Міхельс робив песимістичні висновки щодо можливостей демократії взагалі і демократизму соціал-демократичних партій зокрема. Демократію же він фактично ототожнював з особистою участю мас у керуванні.

У працях Г. Моски, В. Парето і Р. Міхельса поняття політичної еліти одержало вже досить ясні обриси. Були намічені її найважливіші властивості, **параметри, що дозволяють розмежовувати й оцінювати різні елітарні теорії сучасності**. До них відносяться:

1) особливості властивості, які притаманні представникам еліти; 2) взаємини, що існують усередині елітарного шару і характеризують ступінь його згуртованості, інтеграції; 3) відносини еліти з неелітою, масою; 4) рекрутування еліти, тобто як і з кого вона утворюється; 5) роль (конструктивна чи деструктивна) еліти в суспільстві, її функції і вплив.

Подальший розгляд цього питання пов'язаний із дослідженням сучасних теорій еліти.

Ціннісні теорії. Вони, як і попередні, вважають еліту головною конструктивною силою суспільства, однак зм'якшують свою позицію стосовно демократії, прагнуть пристосувати елітарну теорію до реального життя сучасних держав.

Теорії демократичного елітизму. Основні положення ціннісної теорії еліти лежать в основі концепцій демократичного елітизму (елітарної демократії), що одержали широке поширення в сучасному світі. Вони виходять із запропонованого Йозефом Шумпетером розуміння демократії як конкуренції між потенційними керівниками за довіру виборців.

Еліти необхідні насамперед як гарант високого якісного складу керівників, обраних населенням. Сама соціальна цінність демократії вирішальним чином залежить від якості еліти. Керівний шар не тільки має необхідні для керування властивості, але служить захисником демократичних цінностей і здатний стримати часто властивий масам політичний і ідеологічний ірраціоналізм, емоційну нерівноваженість і радикалізм.

Концепції плюралізму еліти. Дані концепції є, мабуть, найбільш розповсюдженими в сьгоднішній науковій думці. Їх нерідко називають функціональними теоріями еліти. В їх основі лежить трактування політичної еліти як функціональної. Кваліфікаційна підготовленість до виконання функцій керування конкретними суспільними процесами – найважливіша якість, що визначає приналежність до еліти.

Ліволіберальні концепції. Вони виступають ідейним антиподом плюралістичного елітизму. Один з найважливіших їх представників – *Чарльз Райт Мілс*. Головними елітоутворюючими ознаками є не видатні індивідуальні якості, а володіння командними позиціями. Гуртуючий фактор – не тільки зацікавленість, але й близькість соціального статусу, освітнього і культурного рівня, кола інтересів і духовних цінностей, стилю життя, а також особистого і родинного зв'язку.

Важливим аспектом дослідження даного питання є вивчення чинників, які впливають на такі якості, як її *результативність* та *процес її регенерації*.

Соціальна результативність еліти, що характеризує ефективність виконання нею функцій керівництва суспільством, складається з багатьох показників. До числа найважливіших з них відносяться оптимальне сполучення горизонтальної і вертикальної інтеграції й ефективна система рекрутування, що забезпечує високу професійну компетентність і необхідні для керівних кадрів ціннісні орієнтації: чесність, повага законів і прав людини і т.д.

Горизонтальна інтеграція – це кооперація різних представників еліти, її групова згуртованість. Вона виступає необхідною умовою прийняття колективних рішень, утримання суспільства від політичної поляризації, підвищення здатності керівників знаходити компромісні рішення і досягати консенсусу, запобігати і розв'язувати конфлікти.

Вираження елітою запитів і думок населення залежить від багатьох чинників. Одним з них є соціальне походження її представників. Воно значно впливає на політичні орієнтації.

Більш важливою, у порівнянні з формальним відображенням елітою соціальної структури, гарантією соціального представництва еліти виступає її організаційна (партійна, профспілкова і т.п.) приналежність. Вона прямо зв'язана з ціннісними орієнтаціями людей. Крім того, партії й інші організації звичайно мають достатні можливості для впливу на своїх членів у потрібному напрямку.

Великий вплив на соціальну показність, якісний склад, професійну компетентність і результативність еліти в цілому роблять *системи її рекрутування* (добору). Такі системи визначають: хто, як і з кого здійснює добір, які його порядок і критерії, коло селектората (осіб, що здійснюють добір) і спонукальні мотиви його дій.

Існують дві основні системи рекрутування еліт: *гільдій* і *підприємницька* (антрипринерська). У чистому вигляді вони зустрічаються досить рідко. Підприємницька система переважає в демократичних державах, система гільдій – у країнах адміністративного соціалізму. Кожна з цих систем має свої специфічні риси.

Так, для *системи гільдій* характерна закритість, добір претендентів на більш високі посади головним чином з нижчих шарів самої еліти, повільний, поступовий шлях вгору.

Підприємницька система рекрутування еліт багато в чому протилежна системі гільдій. Її відрізняють відкритість, широкі можливості для представників будь-яких суспільних груп претендувати на заняття лідируючих позицій.

Як висновки даного питання слід зауважити, що в сучасній політологічній науці термін “еліта” уживається лише в першому, етично нейтральному значенні. Обумовлене в самій загальній формі, це поняття характеризує носіїв найбільш яскраво виражених політико-управлінських якостей і функцій.

Політична еліта – це складова меншість суспільства, внутрішньодиференційована, неоднорідна, але відносно інтегрована група осіб (чи сукупність груп), яка, у більшому чи меншому ступені, має якості лідерства і підготовлена до виконання управлінських функцій, що займають керівні позиції в суспільних інститутах і (чи) безпосередньо впливають на прийняття владних рішень у суспільстві. Це відносно привілейована, політично пануюча група, що претендує на представництво народу й у демократичному суспільстві тією чи іншою мірою підконтрольна масам і відносно обмежена для входження в її склад будь-яких громадян, що володіють необхідною кваліфікацією і політичною активністю.

Третє питання даної теми пов’язане з дослідженням такого специфічного суб’єкта влади, як політичне лідерство.

Габріель Тард, французький соціолог, один з основоположників соціальної технології, намагався довести, що основним змістом соціального життя є наслідування лідера. На його думку, більшість населення не здатне до самостійної соціальної творчості, а джерелом прогресу суспільства є відкриття, зроблені ініціативними, оригінальними особистостями.

Але крім вказаного розуміння того, чим є політичне лідерство, існує ціла низка різноманітних тверджень з цього приводу. Існують наступні основні підходи до трактування лідерства:

1. Фактичне лідерство – постійний пріоритетний вплив з боку визначеної особи чи групи осіб на інших людей.
2. Формальне лідерство – управлінський статус, соціальна позиція, зв’язана з прийняттям рішень, це керівна посада. Така інтерпретація впливає з розгляду суспільства як складної, ієрархічно організованої системи соціальних позицій і ролей.
3. Лідерство – специфічний вплив на інших людей.
4. Політичне лідерство – це особливого роду підприємництво, що здійснюється на специфічному ринку, на якому політичні підприємці в конкурентній боротьбі обмінюють свої рішення суспільних задач і передбачувані способи їхньої реалізації на керівні посади.

Лідер – це символ спільності і зразок політичної поведінки групи. Він висувається знизу, переважно стихійно, і приймається послідовниками.

Щодо природи лідерства в політологічній літературі склалося декілька провідних концепцій, які відмінно тлумачать його джерела.

Сенс *теорії рис* полягає в поясненні феномена лідерства видатними якостями індивіда. Серед рис, властивих політичному лідеру, звичайно називають розум, тверду волю і цілеспрямованість, кипучу енергію, неабиякі організаторські здібності і, особливо, компетентність і готовність брати на себе відповідальність.

Ідею залежності лідерства від певних соціальних умов обґрунтовує так звана *ситуаційна теорія*. Вона показує, що у формуванні політичного лідера вирішальна роль належить політичним умовам. Це значить, що кожна конкретна ситуація вимагає лідера з певним набором рис і якостей особистості.

Наступною є *теорія послідовників*. З її точки зору саме послідовник сприймає лідера, ситуацію в країні і в остаточному підсумку відкидає чи приймає даного лідера. Такий підхід розглядає лідерство як особливого роду відносини між керівниками і його послідовниками.

Важливим аспектом для характеристики лідерства виступають питання визначення існуючих **типів лідерства** та характеристика його **функцій** у суспільстві.

Одна з перших типологій була запропонована німецьким соціологом М. Вебером. У її основі лежить класифікація за характером авторитету осіб, що здійснюють владу. Розуміючи під лідерством здатність віддавати накази і досягати покори, М. Вебер розрізняв: *традиційне лідерство*, засноване на вірі у святість традиції (вожді племен, монархи), *раціонально-легальне*, засноване на вірі в законність існуючого порядку і його “розумність”.

Також він виокремлював *харизматичне лідерство*, засноване на вірі в надприродні здібності вождя, на культі його особистості. Подібний лідер володіє в очах послідовників часом магічною силою.

За стилем діяльності лідерство в політологічній літературі поділяють на типи: авторитарні і демократичні. *Авторитарний* – тримається на авторитеті тієї особи, яка тримає владу у своїх руках. Її головне знаряддя – “залізна вимогливість”, погроза покарання.

Демократичний – заснований на повазі до лідера. Лідер ініціює максимальну участь кожного в діяльності групи, не концентрує відповідальність, а намагається розподілити її серед членів групи, створює атмосферу співробітництва.

За характером діяльності виділяють наступні типи лідерства: *універсальний*, при якому якості лідера виявляються постійно і не залежать від зміни обставин, і *ситуаційний*, для якого характерним є вияв якостей лідера у визначеній ситуації.

За видами діяльності розрізняють формальне і неформальне лідерство.

Формальний лідер зв'язаний із установленими правилами призначення керівника і має на увазі функціональні відносини. *Неформальний* лідер існує на основі особистих відносин учасників. Ці види лідерства або доповнюють один одного і сполучаються в особі авторитетного керівника, або вступають у конфлікт і тоді ефективність організації падає.

Лідерство виконує низку характерних *функцій*. Серед найбільш важливих, як правило, виділяють наступні:

Інтегративна, тобто така, що сприяє внутрішньому зміцненню групи. Лідер виконує функцію ухвалення рішення. Здатність лідера знайти правильне рішення і дає йому право на лідерство. Крім цього, важливими функціями лідера є *соціальний арбітраж* та *соціальний патронаж* – пов'язані із захистом мас від беззаконня, самоправності бюрократів. Вона не завжди реалізується, але люди вірять, що лідер здатний “навести порядок”.

Наступною є функція *комунікації влади і мас* – постійного інформування суспільства про те, що відбувається в політичному житті. Важливою виглядає функція *ініціювання відновлення* – генерування в суспільстві оптимізму, тобто мобілізація мас на рішення визначених завдань. Не менш важливою слід визнати функцію *легітимації*, яка пов'язана з поширенням серед громадян впевненості в тому, що діюча влада є необхідною та законною.

Наприкінці розгляду даної теми можливо зробити наступні *висновки*:

1. Основними суб'єктами влади виступають групи інтересів, правляча еліта та політичне лідерство. Групи інтересів прагнуть здійснити вплив на органи влади з метою задоволення своїх інтересів. Їх цілеспрямована діяльність отримала назву лобізму.
2. В будь-якому суспільстві влада здійснюється правлячою елітою, під якою розуміється група або сукупність груп, що займають привілейоване положення та здійснюють вирішальний вплив на суспільство. Еліти, як правило, не є однорідними. Існує розгалужена система типологізації її за різними ознаками.
3. Специфічним суб'єктом влади виступає політичне лідерство, яке виконує цілу низку важливих для політичного процесу функцій.

План семінарського заняття

1. Поняття групи інтересів і їх характеристика як суб'єктів влади.
2. Класичні та сучасні концепції в елітології.
3. Політичне лідерство як специфічний суб'єкт влади.
4. Політична еліта і лідерство в сучасній Україні.

Література

- Авцинова Г.В. Политическое лидерство // Государство и право. – 1993. – № 8.
- Ашин Г. Политическое лидерство: оптимальный стиль // Общественные науки и современность. – 1993. – № 2.
- Ашин Г. Современные теории элиты: критический очерк. – М., 1985.
- Ашин Г.К. Элитизм и демократия // Общественные науки и современность. – 1996. – № 5.
- Бебик В. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі. – К., 1993.
- Білецька О., Зливков В., Яковенко С. Зірки, що починають світити // Політологічні читання. – 1991. – № 4.
- Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. – М., 1992.
- Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. – М., 1990.
- Деревянко Е.В. Неизбежность аристократии духа: учение Ортега-и-Гассета об общественном идеале // Социологические исследования. – 1992. – № 6.
- Кравченко М. Макиавелли: технология эффективного лидерства // Социологические исследования. – 1993. – № 6.
- Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность. – 1996. – № 5.
- Куколев И.В. Трансформация политических элит в России // Общественные науки и современность. – 1997. – № 4.
- Лапин Н.И. Ценности, группы интересов и трансформация российского общества // Социс. – 1997. – № 3.
- Лоббизм в России: этапы большого пути // Социс. – 1995. – № 3, 4.
- Макиавелли Н. Государь. Избранные сочинения. – М.: Художественная литература, 1992.
- Милс Р. Властвующая элита. – М., 1959.
- Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии // Диалог. – 1990. – № 3, 5, 7, 9, 11, 13; 1991. – № 1, 3.

- Нарта М. Теория элит и политика. – М., 1978.
- Ницше Ф. По ту сторону добра и зла: Соч. в 2-х т. – М., 1991. – Т. 1, отд. 9.
- Ортега-и-Гассет Х. Бунт мас. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994.
- Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. – М., 1996. – Гл. 8, 9.
- Перегудов С., Семенов И. Лоббизм в политической системе России // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 9.
- Платон. Государство: Соч. в 3-х т. – М., 1971. – Т. 3. – Ч. I. – Кн. 5, 8.
- Політологія: Підручник / Під ред. О.І. Семківа. – Львів: Світ, 1994.
- Такер Р. Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Горбачева // США: Экономика. Политика. Идеология. – 1990. – № 1.
- Україна: лідерство, еліта, влада // Матеріали дискусії відкритого засідання Київського міжнародного клубу „Політична думка” // Політична думка. – 1994. – № 1.
- Шмиттер Ф. Неокорпоративизм // Полис. – 1997. – № 2.
- Concept of Leadership / Ed. by Jeffrey A. Sonnenfeld. – Dartmouth, 1995.

Теми рефератів

1. *Різновиди і еволюція теорій еліти.*
2. *Політичні еліти в сучасному суспільстві.*
3. *Специфіка формування політичної еліти в сучасній Україні.*
4. *Теорія лідерства у світовій та вітчизняній політичній думці.*
5. *Політичний портрет видного політичного діяча.*

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте визначення груп інтересів. Яку роль грають групи інтересів у політичному житті?
2. Чим відрізняється корпоративізм від лобізму?
3. Перелічіть основні методи лобізму.
4. Дайте порівняльну характеристику теорій еліти В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельса.
5. Які зміни відбулися в українській еліті за останні десять років? Чи відбулася зміна еліти в Україні?
6. Назвіть основні концепції політичного лідерства. Розкрийте їх зміст.
7. Перелічіть й опишіть відомі Вам типи політичного лідерства.
8. Назвіть трьох відомих Вам політичних лідерів, яким відповідно притаманний авторитарний, демократичний і стиль невтручання.

Тема 8

Політична система: сутність та функції

План лекції

1. Політична система суспільства: поняття, сутність, структура, функції.
2. Основні політичні системи сучасності.

Політична система суспільства – це цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що виражає інтереси різних соціальних спільнот та забезпечує реалізацію загальнозначущих цілей.

Поняття „політична система” допомагає зафіксувати весь комплекс явищ і процесів політичного життя суспільства в рамках визначеного історичного простору і часу, відбити в узагальненому вигляді її зміст, динамічні, структурні і функціональні параметри.

Будучи тісно зв'язаною з іншими підсистемами єдиного суспільного організму – економічною, соціальною, правовою, духовно-ідеологічною й ін., – політична система має над ними визначене верховенство. Це обумовлено ведучою організаційною і регулятивно-контролюючою роллю самої політики, а також тим, що державна влада, чії рішення обов'язкові для всього суспільства, є стрижнем політичної системи.

Основними структурними елементами політичної системи виступають: політичні суб'єкти – індивіди, соціальні групи, суспільно-політичні організації і т.п.; політичні відносини – відносини суб'єктів головним чином із приводу політичної влади; політична організація – система інститутів, у рамках якої проходить політичне життя суспільства (державні установи, політичні партії, засоби масової інформації й ін.); політичні і правові відносини, почасти закріплені у законодавстві; політична свідомість і політична культура – рівень і характер політичних знань, оцінок, ідей, традицій і дій суб'єктів політики.

Головне призначення політичної системи – інтеграція суспільства в єдине ціле, підтримка стабільності і визначеності соціального порядку. Відповідно до цього виділяють наступні функції політичної системи: визначення цілей і задач суспільного розвитку, мобілізація ресурсів на їхнє досягнення; виявлення й узгодження інтересів різних класів, соціальних груп, націй; розподіл матеріальних і духовних цінностей; координація діяльності суспільних елементів і структур по виконанню

програм стратегічного порядку; контроль за дотриманням законів, норм і законотворчість; духовно-ідеологічна діяльність, формування політичної свідомості; легітимація даного суспільно-політичного ладу; політична соціалізація членів суспільства.

В основі *типології політичних систем* лежить кілька підходів. З погляду класового підходу розрізняють політичні системи: рабовласницькі, феодальні, буржуазні, соціалістичні. З погляду ступеня структурної диференціації й особливостей культури американський політолог *Г. Алмонд* запропонував виділяти примітивні, традиційні і сучасні політичні системи. З урахуванням характеру політичного режиму можна говорити про демократичні, авторитарні, тоталітарні політичні системи.

У сучасному світі існує кілька груп держав, політичні системи яких більш-менш однотипні.

План семінарського заняття

1. Поняття, структура та функції політичної системи.
2. Типологія політичних систем.

Література

- Андреев С.С. Политические системы и политическая организация общества // Социально-политические науки. – 1992. – № 1.
- Белов Г.А. Функции политической системы // Кентавр. – 1995. – № 3.
- Борисов В.К. Теория политической системы. – М., 1991.
- Гавриленко І. Політична система суспільства // Політологічні читання. – 1993. – № 1.
- Каменская Г.В., Родионов А.Н. Политические системы современности: Учебное пособие. – М., 1994.
- Краснов В.И. Политические системы // Социально-политический журнал. – 1995. – № 3.

Теми рефератів

1. Місце і роль політичної системи в житті суспільства.
2. Становлення нової політичної системи в Україні.

Питання для самоконтролю

1. Які об'єктивні передумови й історичні умови виникнення політичних систем?
2. Які фактори визначають відмінності політичних систем?

Тема 9 Політичні режими

План лекції

1. Поняття політичного режиму.
2. Типи політичних режимів та їх характеристика.

На початку розгляду даної теми доцільно вказати на поняття „політичний режим” як систему засобів і методів керування державою, здійснення влади. З цього погляду стан демократії, широта прав і воля громадян – один з головних показників характеру політичного режиму.

До сьогодні в політичній теорії не склалося єдиного розуміння поняття “політичний режим”. Прихильники *системного підходу* широко тлумачать дане поняття, ототожнюючи його з категорією “політична система”. Це породжує певні теоретичні труднощі, оскільки виникає небезпека термінологічного дублювання двома поняттями одного ряду політичних явищ. На наш погляд, терміни “політична система” і “політичний режим” характеризують політичне життя з різних сторін.

Якщо політична система відображає характер взаємозв'язку політики з економікою, соціальною, культурною й іншою сферами життя суспільства, то політичний режим визначає засоби і методи реалізації влади. Отже, політичний режим являє собою функціональний “зріз” політичної системи, він складається в результаті політичної діяльності і політичного курсу, що вибирають власники верховної влади.

Деякі дослідники *обмежують* зміст політичного режиму формою правління. Відповідно до даної крапки зору, класифікація політичних режимів ґрунтується на розходженні законодавчої і виконавчої функцій держави і з'ясуванні їхнього співвідношення. За такою ознакою виділяють *режим злиття влади* (абсолютна монархія), *режим поділу влади* (президентська республіка) і *режим співробітництва* (парламентська республіка).

Акцентуючи увагу на діяльності урядових структур, подібне тлумачення ігнорує вплив інших політичних інститутів: партійної системи, груп тиску і т.д. У зв'язку з цим форму правління було б точніше представити як один з компонентів політичного режиму.

У політичній науці загальноновизнаним є визначення політичного режиму, дане політологом *Ж.-Л. Кермонном*. Він під політичним

режимом розуміє сукупність елементів ідеологічного, інституціонального і соціологічного порядку, що сприяють формуванню політичної влади даної країни на визначений період. Серед цих елементів він виділив – принцип легітимності, структуру інститутів, систему партій, форму і роль держави.

При розгляді **другого питання** потрібно, насамперед, чітко уявити собі сутність і характерні відмінні риси різних типів політичних режимів.

У ХХ сторіччі на арену політичного життя вийшов тоталітаризм, який став різко відрізнятися від авторитарних режимів минулого. Головна ознака тоталітаризму – прагнення держави, політичної системи жорстко регулювати і регламентувати кожен аспект людського життя і діяльності.

Слово “тоталітарний” уперше було ужито на початку 20-х рр., коли в Італії почала складатися фашистська однопартійна система. Але Беніто Муссоліні сам підхопив це слово і проголосив своєю метою створення “тоталітарної держави”. Пізніше в Німеччині нацистські правознавці також використовували вираження «тоталітарна держава» у позитивному змісті.

Але за межами ідеології італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму слова “тоталітарний”, “тоталітаризм” мають в основному негативний зміст.

Вже в 20-ті роки виявилися визначені риси подібності між політичними системами, що склалися в Італії і СРСР, а в 30-ті роки – риси подібності між ідеологією і практикою сталінізму і нацизму.

При вивченні феномена тоталітаризму важливо проаналізувати основні його ознаки.

Це наявність насамперед особливого роду ідеології тоталітарного типу, яка претендує на охоплення усіх, без винятку, сфер суспільного і приватного життя, а також на те, що вони є повним втіленням істини і тому загальнообов'язковими.

„Тоталітарні” ідеології заперечують минуле і сьогодення в ім'я великого і світлого майбутнього. Вони доводять необхідність і здійсненність тотальної перебудови суспільства, споконвічний суспільний устрій проголошується “вищою формою демократії”.

У політичній сфері цьому відповідає монополізація влади. Влада виявляється в руках однієї партії, а сама партія – під владою одного лідера (“вождя”, “фюрера”, “дуче”).

Відбувається зрощення правлячої партії з державним апаратом. Разом з тим відбувається одержавлення суспільства і знищення (чи

крайне звуження) незалежного від держави громадського життя, знищення громадянського суспільства.

Применшується роль права, закону: влада одержує дискреційні (тобто законом не обмежені і закону не підлеглі) повноваження, держава стає неправовою.

Причини краху тоталітарного режиму криються в ньому самому, у його обмежених можливостях саморозвитку, у його поганій пристосованості до світу, що швидко змінюється.

При розгляді проблем **авторитаризму** необхідно відзначити, що поняття „авторитарна влада” і „тоталітаризм” часто плутаються, але все-таки означають різні речі.

Авторитарна влада – це система правління, при якій влада здійснюється конкретною особою при мінімальній участі народу. Нерідко авторитарна система правління встановлюється за допомогою армії.

Авторитарні режими означають установа режиму особистої влади, різке ослаблення прерогатив парламенту й інших демократичних інститутів.

Авторитарному режиму притаманне: різке посилення влади глави держави, позбавлення парламенту ряду контрольних функцій, ослаблення опору опозиційних інститутів, політичне лавірування між різними політичними силами, наділення виконавчих органів влади визначеними дискреційними повноваженнями (зокрема, розширення повноважень президента), опора на „силові структури” і ряд інших.

Варто мати на увазі важливу обставину. Авторитарні режими не є суто „поганими” режимами. За певних умов (особливо в перехідні періоди життя тієї чи іншої держави) вони можуть діяти дуже ефективно. З цього погляду розрізняють:

реформістські авторитарні режими, *стабілізаційні* і, нарешті, суто *деструктивні* авторитарні режими.

Авторитарний уряд у цілому не намагається контролювати всі сфери людської діяльності і діє в основному в рамках закону. Він звичайно не втручається в економічні, соціальні, культурні, релігійні, сімейні питання. Але це аж ніяк не означає, що при авторитарних режимах можлива особиста воля. Авторитарна влада представляє суспільство у вигляді деякої ієрархічної структури з особливою ланкою керування, яким керує один правитель, або визначена група.

Влада, підпорядкування і порядок цінуються при авторитарній системі правління більше, ніж воля, згода й участь народу. Громадяни платять податки і коряться законам, не беручи участь у їхньому обговоренні.

Авторитарний режим допускає деякі зміни, але як тільки в системі укорениться тоталітарний режим – ніякі зміни неможливі.

Далі варто підкреслити, що *демократія* – це спосіб організації соціальних взаємодій, що характеризується, на противагу авторитарності, рівністю сторін чи домінуванням керованих над постійними професійними керуючими.

Демократичні режими – така форма правління, коли влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, вільного волевиявлення громадян, в умовах безперешкодної діяльності політичних інститутів.

Найбільш характерні риси демократичних політичних режимів: виборність основних органів політичної влади; широта прав і волі громадян, їхня гарантія; рішення політичних проблем у відповідності з вільним волевиявленням громадян через референдум, опитування; звітність представницьких органів влади і т.д.; підпорядкування меншості більшості при одночасному захисті прав меншості; юридична, правова рівність громадян.

Характерно для демократичних режимів також: відсутність концентрації влади в одній особі; багатопартійність, змагальність у ході виборів; постійне вивчення суспільної думки; право громадян на інформацію, на критику; можливість відкликання і зміна влади й ін.

У залежності від форми правління розрізняють наступні *підтипи* демократичних режимів: президентський, парламентський, парламента́сько-президентський. Серед основних розходжень президентської і парламента́ської форм правління – це порядок формування уряду (президентом чи парламентом) і його підзвітність (президенту чи парламенту), однак варто враховувати, що в чистому вигляді форми правління виступають рідко.

Варто проаналізувати особливості президентської форми правління в Україні, повноваження різних галузей влади, закріплені в Конституції України.

Демократія й авторитарність – у значній мірі полярно протилежні моменти організованої діяльності будь-якої соціальної системи. У нормі вони утворюють гармонійне сполучення, у якому ситуаційно переважає один чи інший елемент. Абсолютна демократія є такою ж організаційною аномалією, як і абсолютна авторитарність.

Анархія означає наявність прав без обов'язків, що на ділі призводить до боротьби кожного проти усіх, до виділення однієї

особи чи групи осіб, що мають тільки права, залишення всім іншим тільки обов'язків.

Анархія звичайно веде до авторитарності в її крайній перекрученій формі – тоталітаризм, тиранія, деспотизм.

Література

- Андреев С.С. Политический режим и политическая демократия // Социально-политические науки. – 1992. – № 2-3.
- Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX столетия // Вопросы философии. – № 2.
- Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М., 1992.
- Муляр В. Авторитарність – не бальзам, але і не анафема // Віче. – 1993. – № 3.
- Якушик В. Різновиди політичних режимів // Віче. – 1995. – № 9.
- Шморгун О. Чим авторитарна влада відрізняється від диктаторської // Політологічні читання. – 1994. – № 1.

Теми рефератів

1. Причини виникнення тоталітарних систем у XX столітті.
2. Популістська ідеологія й авторитаризм.
3. Основні умови стабільності демократичних режимів.

Питання для самоперевірки

1. Які основні ознаки тоталітаризму?
2. В чому полягає відмінність тоталітаризму й авторитаризму?
3. За яких умов існує загроза трансформації демократії у безладдя?

Тема 10

Держава в політичній системі: функції та роль

План лекції

1. Основні підходи в політичній теорії до визначення поняття “держави”. Загальні ознаки держави.
2. Причини виникнення держави та її функції як провідного політичного інституту.
3. Історичні етапи розвитку держави та типологія сучасних держав.

Розгляд *першого питання* теми слід розпочати з тлумачення самого поняття “держава”. З цього приводу доцільно познайомитися з усією масою класичних та сучасних концепцій, які відносяться як до визначення вказаного поняття, так і до тлумачення природи та ролі держави в суспільному житті.

Держава в сучасному розумінні виступає основним інститутом політичної системи суспільства і являє собою *сукупність взаємозалежних один з одним установ і організацій, що здійснюють керування суспільством в інтересах визначених класів і соціальних груп*.

Держава має ряд *характерних ознак*, які відрізняють її від інших соціальних і політичних інституцій. До них слід віднести – наявність системи органів і установ, що реалізують функції державної влади; право, що закріплює визначену державою систему норм і відносин; територія, на яку поширюється юрисдикція даної держави; народ, що населяє дану територію; суверенність, тобто виключне право представляти офіційно все суспільство усередині країни і за кордоном, видавати закони і чинити правосуддя; монополія на стягування податків і бюджетну політику в цілому; монополія на створення і використання збройних сил та каральних органів.

Далі слід звернути увагу на основні *структурні елементи* держави: законодавчі установи, виконавчо-розпорядницькі органи, судова система, наглядово-контролюючі інстанції, органи охорони суспільного порядку і державної безпеки, збройні сили.

Загально визнано, що держава не існувала завжди, а породжена історичним розвитком. Саме умовам, які сприяли виникненню держави на певному етапі розвитку суспільного життя, присвячене *друге питання* даної теми. При його розгляді цього питання слід звернути увагу на його актуальність, яка пов’язана з тим, що такого роду дослідження дозволяють виявити особливості сучасного етапу державотворення. Далі необхідно познайомитися з найбільш поширеними концепціями походження держави, до яких відносяться теологічна, антропологічна, патріархальна, класова теорії і теорії суспільної угоди та підкорення.

Еволюційна сторона державного життя може бути досліджена в *третьому питанні* теми, яке присвячене розгляду його історичних етапів розвитку. Слід уважно розглянути якісні

відмінності між державами традиційного та інституційного етапів розвитку.

Типологія сучасних держав дозволяє повніше і глибше вивчити всю суму відмінностей, які мають між собою сучасні держави. Їх класифікація здійснюється за рядом ознак: за типом правлячих класів виділяють рабовласницьку, феодальну, буржуазну, соціалістичну державу; за формою правління виокремлюють монархічну, республіку, змішану чи перехідну державу; за різновидом політичного режиму – демократичну, авторитарну, тоталітарну державу; за формами державного устрою – унітарну, федеративну та конфедеративну державу.

Функції держави підрозділяються на внутрішні і зовнішні. Внутрішні функції: регулювання економіки, соціальних відносин, духовно-ідеологічна діяльність, охорона суспільного порядку, захист існуючого ладу й ін. Зовнішні функції: розвиток взаємин і співробітництва з іншими країнами, участь у міжнародному поділі праці, у рішенні глобальних проблем, захист інтересів на міжнародній арені, забезпечення й організація оборони країни.

При всій універсальності своїх функцій держава не в змозі врахувати і задовольнити всі специфічні інтереси і потреби окремих індивідів, суспільних груп, а також забезпечити їм безпосередній доступ до системи політичного керування. Крім того, у силу відчуженості державної влади і постійно присутньої тенденції до етатизації (одержавлення) громадського життя, діяльність держави має потребу у визначеному зовнішньому контролі. Якоюсь частиною ці задачі здатний взяти на себе незалежний від держави широкий соціальний інститут, який називають громадянським суспільством.

У громадянському суспільстві відбувається процес „саморегламентации” життя людей, що йде по горизонталі – між громадянами, групами, суспільствами, асоціаціями; виконується функція захисту громадян і їхніх груп від сваволі державної влади, а також сваволі інших груп; здійснюється „зовнішній контроль” за діяльністю держави і необхідний вплив на владу, створюються разом з державою розвинуті правові відносини.

У демократичних політичних системах держава і громадянське суспільство зв'язані тісними діалектичними відносинами, при яких політична держава зобов'язана бути громадянською, а громадянське суспільство – політичним.

План семінарського заняття

1. Основні теорії походження держави.
2. Сутність функції та структура держави.
3. Правова держава: ідеал та дійсність.

Література

- Гаджиев К. Гражданское общество и правовое государство // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 2.
- Гордеев К.С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования // Вопросы философии. – 1991. – № 2.
- Изензи И. Государство // Вестник Московского университета. Серия 12 // Социально-политические исследования. – 1992. – № 6.
- Ильин М.В., Ковалев Б.И. Две стороны одной медали: гражданское общество и государство // Полис. – 1992. – № 1-2.
- Моллимен А. Федерализм и национальное государство (К истории вопроса) // Политические исследования. – 1992. – № 4.
- Национальное государство: теория, история, политическая практика // Политические исследования. – 1992. – № 5-6.
- Сахаров И.А. Институт президентства в современном мире. – М., 1994.
- Ругар С. Держава як основний елемент політичної системи // Розбудова держави. – 1993. – № 7. – С. 57-63.
- Тарасов Е.Н. Государство как институт политической системы // Социально-политический журнал. – 1994. – № 1-2.
- Фридмен А. Американская правовая культура и федерализм // Полис. – 1992. – № 4.

Теми рефератів

1. Діалектика громадянського суспільства і правової держави.
2. Правова держава в країнах Західної Європи.
3. Особливості форми державного правління і устрою України.
4. Концепції державності у світовій суспільно-політичній думці.
5. Типологія сучасних держав.

Завдання для самоперевірки і контролю:

1. Які ви знаєте концепції походження держави?
2. Назвіть ознаки держави.
3. Які структурні елементи включає в себе держава?
4. Які функції виконує держава на сучасному етапі?
5. За якими ознаками здійснюється типологія держав?
6. Які етапи можна виділити у розвитку української державності?
7. Що таке правова держава? Які шляхи її побудови в Україні?

Тема 11

Партії як суб'єкти політичної системи

План лекції

1. Політичні партії як інститути політичної системи.
2. Партійні системи, угоди і коаліції.
3. Становлення багатопартійності в сучасній Україні.
4. Громадські організації і рухи, форми їхньої участі в політичному житті.

При вивченні **першого питання** впливає необхідність, в першу чергу, з'ясувати сутнісні риси політичної партії і сформулювати її визначення.

Сутність політичної партії характеризується трьома основними аспектами: 1) партія як об'єднання, засноване на ідеологічних зв'язках і загальній політичній програмі; 2) партія як організація; 3) партія як представник і виразник класових інтересів.

Таким чином, партія – це добровільний союз, який виражає інтереси визначених суспільних шарів, заснований на ідеологічному зв'язку та націлений на завоювання влади в державі або участь у ній.

При цьому влада стає інструментом реалізації політичної програми, що служить інтересам тієї чи іншої великої соціальної групи.

Сучасні партії, що діють у масовому середовищі, виникли в Європі в другій половині XIX століття. У їхньому генезисі можна виділити, на думку М. Вебера, три етапи, які вони пройшли: 1) аристократичне угруповання; 2) політичний клуб; 3) масова партія.

Політичним партіям властиві такі *основні функції*:

- виявлення, формулювання й обґрунтування інтересів великих суспільних груп (політичне вираження);
- активізація й об'єднання великих суспільних груп;
- формування ідеології і політичних доктрин; участь у формуванні політичних систем;
- участь у боротьбі за владу в державі і формуванні програм її діяльності; участь у здійсненні державної влади;
- формування суспільної думки; політичне виховання всього суспільства або його частини;
- підготовка і висування кадрів для апарату держави, профспілок і т.д.

Друге питання присвячене розгляду партійних систем, які склалися в світовій практиці. Політичні партії діють у переплетенні взаємних зв'язків, утворюючи партійні системи, а в їхніх межах – угоди, у в рамках угод – коаліції.

Партійна система – це об'єднання взаємозалежних партій, що прагнуть до завоювання, утримання і здійснення влади. При цьому партії повинні дотримувати загальних принципів, правил діяльності і поведінки в рамках системи.

Партійна угода – це відносно стабілізоване відношення між партіями, що прагнуть до участі у здійсненні державної влади. У рамках партійної системи можливі двопартійні, двоблокові і багатопартійні угоди.

У середині окремих угод можуть існувати *партійні коаліції* – союзи двох чи декількох партій, що відрізняються якими-небудь програмними установками, але поділяючими загальні програмні цілі.

При розгляді цього питання необхідно врахувати, що в сучасній політології існує різноманіття визначень партійних систем і розмаїтість підходів до їх типології.

Третє питання тісно пов'язано з сьогоденням партійного життя в нашій країні. Характерною рисою сучасного політичного життя України є відродження реальної багатопартійності і її становлення в нових суспільно-політичних умовах.

На початок 1996 року в Україні було зареєстровано 37 політичних партій. Сьогодні Україна має повний політичний спектр, характерний для розвинутих країн світу. Загальне число партій сьогодні перевищує 130.

Ліве крило політичних сил України в основному представляють Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Селянська партія України. На правому фланзі політичних сил України знаходяться Українська Національна Асамблея (УНА), Всеукраїнське об'єднання “Державна самостійність України” (ДСУ) і деякі інші партії.

Більшість політичних партій України займають центристські, лівоцентристські чи правоцентристські позиції.

Студентам варто познайомитися з програмними документами найбільш впливових політичних партій України (КПУ, СПУ, НРУ, РПУ, УНА й ін.), зіставити їх і зробити власні висновки про те, які з партій найбільш повно виражають інтереси українського народу.

У цілому ж політичні партії України поки не займають належного місця в політичному процесі сучасного українського суспільства. З'ясування причин такого становища є одним із завдань сучасних політологічних досліджень.

Четверте питання пов'язане з громадськими організаціями, які є недержавними і неурядовими. Вони створюються для реалізації специфічних потреб і інтересів різних соціальних груп і прошарків суспільства.

Виходячи з напрямків їхньої діяльності, їх можна поділити:

- на наукові і науково-технічні;
- освіти і культури;
- спортивні і туристичні;
- опікунські, охорони здоров'я, природи;
- оборонні;
- національні;
- інтернаціональні;
- конфесійні (релігійні);
- економічні й ін.

Після політичних партій, державних органів і органів самоврядування громадські організації є найбільш широкою формою участі народних мас у політичному, економічному, громадському житті. У сучасному світі політична роль громадських організацій дуже велика. Вони здатні примусити владні структури різних рівнів до прийняття необхідних політичних рішень.

Сьогодні діють декілька сотень всеукраїнських та регіональних громадських організацій. Як і політичні партії, вони не мають дуже значної політичної ваги і їх роль у політичному житті країни постійно зростає.

Окремі з них здобувають статус суспільно-політичних з тенденцією перетворення в політичні партії, як це сталося у свій час з Народним Рухом України.

План семінарського заняття

1. Визначення поняття “політична партія” та історія виникнення політичних партій.
2. Типологія політичних партій та їх функції.
3. Партійні системи та їх характеристика.
4. Партійна система та партії України на сучасному етапі її розвитку.

Література

- Базовкін Т. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1990. – № 10.
- Базовкін Т., Кремінь В. Партії та громадські об'єднання України. – Київ, 1994.
- Білоус А. Багатопартійність в Україні: порівняльний огляд // Сучасність. – 1992. – № 6.
- Ілоноцькі Г. Парламент Угорщини у пошуках свого призначення. Програма сприяння парламентові України. – Київ, 1994.
- Литвин В. Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів // Політологічні читання. – 1992. – № 1.
- Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики. – Київ: ТанDEM, 1996.
- Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України. – Київ, 1990.
- Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Спроба класифікації політичних партій України // Політологічні читання. – 1992. – № 1.
- Шмачкова Т. Из основ политологии Запада // Политологические исследования. – 1991. – № 2.

Теми рефератів

1. Функції партії в політичній системі.
2. Програми політичних партій України (на вибір студентів).
3. Типи і функції громадських організацій.
4. Сучасні студентські організації в Україні.

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте поняття політичної партії і партійної системи.
2. Які етапи становлення політичних партій?
3. Приведіть типології політичних партій та партійних систем.
4. Які функції політичних партій у суспільстві і їхнє місце та роль у політичній системі?
5. Охарактеризуйте сутність партійних систем, угод і коаліцій. Наведіть відповідні приклади із сучасного політичного життя.
6. Що собою являє сучасний політичний спектр України?
7. У чому сутність суспільних рухів, які цілі вони перед собою ставлять і чиї інтереси виражають?
8. Що собою представляють сучасні громадські організації і рухи в Україні, яка їхня роль у суспільно-політичному житті країни?

Тема 12

Особистість і політика

План лекції

1. Поняття “політична соціалізація”, її функції, рівні та механізми. Політична освіта – важливий засіб політичної соціалізації.
2. Політична свідомість: сутність, структура, види.
3. Політичні ідеології: функції та типи.
4. Політична культура суспільства: підходи та визначення.

Вивчення **першого питання** доцільно розпочати з дослідження самого поняття “*політична соціалізація особистості*”. Особистість – одночасно і суб'єкт, і об'єкт політики. Але одні люди у більшому ступені виявляють політичну активність, інші – у меншому, а треті взагалі намагаються “утекти” від політики. Одні прагнуть до твердження існуючого політичного ладу і виявляють конструктивну політичну поведінку, інші, навпроти, уживають заходів, що спрямовані на його повалення, і демонструють деструктивну позицію.

Є і такі, хто легко пристосовується до будь-якого політичного режиму і усякої влади. Така розмаїтість видів політичної поведінки багато в чому обумовлена характером політичної соціалізації особистості.

У загальному плані соціалізація (від лат. *socialis* – суспільний) – це процес активного відтворення особистістю соціального досвіду, здійснюваний у її діяльності і спілкуванні. *Політичну соціалізацію особистості можна визначити як процес активного відтворення особистістю політичного досвіду, визначеної системи норм, цінностей і установок політичної діяльності і політичних відносин.* Можна сказати і по-іншому: політична соціалізація особистості – це процес, у ході якого в особистості в кілька етапів формуються визначена картина політичного світу, досвід політичної діяльності і політичного спілкування.

Політична соціалізація має дві основні функції:

- 1) забезпечення достатньо ефективної в рамках даної соціальної системи політичної взаємодії з різними політичними організаціями;
- 2) збереження динамічної рівноваги політичної системи, а разом з тим і самого суспільства завдяки засвоєнню новими членами прийнятих у ньому норм і ціннісних зразків політичного поведіння.

Стрижнем політичної соціалізації є збагачення особистості політичним досвідом попередніх поколінь, що виражений у політичній культурі. *Політична культура* – це сукупність загальноприйнятих ціннісних орієнтацій, переконань і норм політичного життя суспільства. В міру її засвоєння людина усе більше адаптується до існуючої політичної системи, стає здатною активно впливати на неї, тобто усе в більшому ступені робиться суб'єктом політичного життя.

Таким чином, політична соціалізація особистості – це завжди двосторонній процес, у якому особистість, з одного боку, випробує на собі вплив різного роду політичних суб'єктів, а з іншого боку, у міру соціалізації сама стає у змозі впливати на політичне життя суспільства.

Далі слід звернути увагу на те, що процес політичної соціалізації містить у собі *різні рівні, механізми і фактори*. Самий широкий – *міжнародний рівень*, що охоплює міжнародні співтовариства й організації. Тут на особистість впливають прийняті в міжнародному співтоваристві цінності, норми і фактори: недопущення поширення ядерної зброї, погрози міжнародних конфліктів, запобігання глобальних катастроф, міжнародних фінансових криз і т.д.

Соціальний рівень політичної соціалізації охоплює суспільство в цілому і великі соціальні групи: класи, професії, національно-етнічні спільноти й ін. На цьому рівні на особистість впливають такі фактори, як держава, уряд, політичні партії, соціально-економічні кризи, безробіття, рівень злочинності в країні й ін.

Найнижчий – *особистісний рівень* політичної соціалізації, на якому особистість відчуває вплив з боку людей, що складають безпосереднє коло її спілкування й здійснюють прямий вплив на її політичну психологію, цінності й установки.

Серед механізмів політичної соціалізації можна виділити наслідування, уселяння, зараження, що допомагають людині адаптуватися до політичних умов і сформувати політичну ідентифікацію.

Далі необхідно звернути увагу на дослідження так званих *агентів політичної соціалізації особистості*. Агенти, чи фактори, політичної соціалізації особистості відіграють найважливішу роль у її розвитку. Вони можуть бути різних видів, якості і широти впливу на особистість.

До безпосередніх агентів політичної соціалізації відносяться політичні інститути й організації (держава, політичні партії, рухи), політичні еліти і лідери, групи інтересів. Уся сукупність цих факторів утворить систему, що за допомогою політичних механізмів прагне контролювати і направляти політичне поведіння особистості.

Агенти політичної соціалізації виступають також способами і засобами вираження політичної активності особистості, її політичного самоствердження. На різних етапах розвитку особистості й у різних країнах на перший план висувуються різні агенти в залежності від конкретних обставин політичного життя, особливостей політичного ладу суспільства і т.д.

До числа агентів політичної соціалізації відносяться не тільки власне політичні, але і неполітичні фактори: родина, групи однолітків, церква, система освіти, професійні і жіночі організації, культурні і спортивні об'єднання і т.д. Відомо, наприклад, яку велику роль можуть зіграти групи популярних артистів чи спортсменів при агітації за чи проти того чи іншого політичного лідера на виборах.

Важливим агентом політичної соціалізації виступає *система політичної освіти*. На наш погляд, особливої уваги заслуговують пошуки в галузі осмислення ролі, місця та змісту різних елементів освіти та науки в процесі формування світоглядних засад сучасної людини. Це можна пояснити тим, що лише через досягнення всього багатства знань про природу, суспільство та людину можливо вибудувати магістральний шлях соціального прогресу, на реалізацію якого повинні бути спрямовані будь-які соціальні новації. А саме освіта є практично єдиним засобом передачі основної частки досвіду найбільш розумного встановлення відносин у різних сферах суспільного життя.

В даному контексті слід приділити увагу тим складникам освіти, які покликані поширювати досвід встановлення соціальних відносин. При цьому на особливу увагу заслуговують проблеми громадянської і політичної освіти та їх змісту.

Багато хто сьогодні практично не сумнівається у важливості та необхідності розбудови громадянської та політичної освіти, хоча при цьому важко помітити однаковість у розумінні їх сутності та співвідношення.

У процесі громадянського виховання провідне місце належить освітній складовій, яка доповнюється й розширюється вихованням в душі громадянськості. Це поняття об'єднує в собі громадянську, політичну соціалізацію майбутнього громадянина та його здатність долучати до цього процесу моральні цінності.

Вивчаючи вказане питання, слід звернути увагу на основні завдання громадської і політичної освіти в молодіжному середовищі. До них, в першу чергу, належать:

1. *Пропаганда демократичних принципів*. Як свідчить досвід, рівень практичного дотримання демократичних принципів прийняття

рішень, їх виконання і надалі в нашій країні залишається на надто низькому рівні. Навіть терміни “західна демократія” і “наша демократія” використовуються для того, щоб виправдати подвійний стандарт і реальний авторитаризм, прикрити ті порушення, які й далі допускаються. І хоча в Україні діє багато програм, які сприяють посиленню демократичного світогляду, однак для зміни стилю думання і перебудови поведінкових моделей потрібно докласти ще багато зусиль.

2. Сприяння прозорості прийняття рішень.

Цей аспект є надзвичайно важливим у демократичних процесах. Зокрема, у молодіжному середовищі його дотримання сприятиме формуванню здорових стосунків і підвищенню результативності праці. Прозоре прийняття рішень передбачає не лише участь у процесі його ухвалення, але й чітке, своєчасне, якісне і прозоре (відкрите усій громадськості) звітування про виконання рішень. На жаль, ані прийняте в Україні законодавство, ані поширена практика цього не передбачають. У зв'язку з цим так важливо поширювати інформацію про важливість прозорого прийняття рішень, сприяти його практичному здійсненню і докласти зусиль до покращення законодавчого поля, яке регулює дане питання. Це, зокрема, можливе за допомогою вивчення досвіду праці і законодавства у країнах Західної Європи.

3. Скерування на розвиток громадського суспільства.

Два попередні моменти будуть значно підсилені, коли зростатиме відповідальність населення за власний розвиток. Навіть в економічно сильних державах уряди не можуть забезпечити державну підтримку для виконання усіх соціальних замовлень і віддають значну частину праці волонтерам, сприяють громадським ініціативам. Оскільки за роки радянської влади такого роду відповідальність і такого роду праця були значно спотворені, то більшість громадян втратили багатовіковий досвід і культуру громадських ініціатив. Зважаючи на це, молодіжне середовище є благодатним ґрунтом для поширення досвіду розвитку громадян, навчання основних принципів і методів праці в громадах. Важливо тут дотримуватися принципу “теорія переходить у практику”, якісне висвітлювати успіхи громадських ініціатив, сприяти передачі досвіду громадської дії від одних молодіжних організацій до інших.

Підсумовуючи вивчення даного аспекту, слід звернути увагу на твердження, згідно з яким освіта сьогодні стає безперервним процесом, що супроводжує людину протягом усього її життя. Вона забезпечує

постійне оновлення та поповнення знань та умінь. Такий підхід об'єктивно зумовлений. В Україні він пов'язаний з тим, що зміни в суспільному розвитку спричинили неадекватність попередніх знань і навичок новим обставинам, виявили функціональну неграмотність і професійну некомпетентність, зниження ефективності виробництва.

В недалекому минулому громадянському чиннику в Україні приділялася недостатня увага, що призвела до відсутності динамізму людського потенціалу. За таких умов, власне, й виник розрив між потребами суспільного розвитку і можливостями соціуму.

Нині, як справедливо зазначає канадський дослідник Майкл Фуллан, "громадяни як індивідуально, так і колективно у контексті динамічних багатокультурних, глобальних змін повинні бути здатними впродовж усього життя здійснювати зміни, а не реагувати на них"* . І неабияку роль у цьому покликана відіграти політична та громадянська освіта, що останнім часом претендує на те, щоб стати чинником гуманізації суспільства. Впроваджуючи цей різновид соціально-гуманітарної освіти в Україні, ми повинні враховувати міжнародний досвід гуманістичної педагогіки, орієнтованої на персоніфікацію навчально-виховного процесу.

До агентів політичної соціалізації особистості відносяться і ЗМІ, що здатні відчутно впливати на формування особистості. Не випадково їх називають четвертою владою. Тому в суспільстві йде постійна боротьба за володіння ЗМІ і можливість їх використовувати з метою політичної соціалізації.

Важливу роль у політичній соціалізації особистості грають і такі неполітичні фактори, як соціально-економічні умови і спосіб життя людини, національні традиції і навіть окремі важливі для життя індивіда суспільні фактори. Мова, зокрема, йде про такі події, як не виплата заробітної плати, безробіття, обман населення з боку держави чи окремих політичних лідерів і т.д. У визначених суспільних ситуаціях неполітичні фактори можуть робити на політичну соціалізацію особистості більш істотний вплив, ніж власне політичні агенти. Особливо це стосується сучасного відкритого і взаємозалежного суспільства, де всі політичні і неполітичні фактори тісно переплетені. Як приклад можна навести роль шахтарів, не задоволених своїм економічним становищем, у політичному житті сучасної України.

Політична соціалізація має історичний характер. Конкретно-історичний зміст громадського життя змушує кожне нове покоління

*Фуллан М. Сили змін: Вимірювання глибини освітніх реформ. – Л.: Літопис, 2000. – С. 22-23.

по-своєму адаптуватися до політичної ситуації і реагувати на неї. У стабільному суспільстві цей процес досить плавний і безболісний, а в суспільстві, де відбувається різка зміна політичних норм і цінностей, політичних відносин і форм політичної діяльності, часто виникає криза системи політичної соціалізації, політична аномалія, відчуження особистості від політики. Ця криза виявляється насамперед у тім, що втрачаються чи не сприймаються старі політичні ідеали і руйнуються старі механізми їхньої трансляції, що особливо наочно виявляється при зміні одного типу суспільства на інший.

Важливим аспектом даного питання є дослідження різноманітних *типів*, або *моделей*, *політичної соціалізації*. Як уже сказано вище, політична соціалізація особистості відбувається в процесі взаємодії її із суспільством. Характер такої взаємодії обумовлений насамперед співвідношенням економічних, політичних і інших інтересів людини і суспільства, громадянина і держави. Різна комбінація інтересів обумовлює конкретні типи, чи моделі, політичної соціалізації особистості. Під *типом* політичної соціалізації мається на увазі *сукупність усталених ціннісних зразків взаємодії особистості і політичних інститутів суспільства*. На нього впливає сукупність ряду факторів: рівень історичного розвитку суспільства, економічні умови, політична культура, соціальна структура суспільства, що домінують, агенти політичної соціалізації й ін.

У загальному плані тип політичної соціалізації визначається тими стандартами політичного життя суспільства, що диктують особистості визначений спосіб її політичного поведіння, що відповідає політичній культурі даного суспільства. У результаті забезпечуються політична стабільність і наступність у розвитку суспільства. З великим ступенем імовірності можна сказати: який тип політичної соціалізації особистості панує в суспільстві, таке і стан самого суспільства, і навпаки, яке суспільство, такий і домінуючий тип політичної соціалізації особистості.

У залежності від прийнятих у суспільстві зразків і норм політичного поведіння сучасна політична наука виділяє *чотири основні типи політичної соціалізації* особистості.

- **Гармонійний тип** характеризується не тільки прийняттям особистістю існуючих політичного порядку і влади, але і поважним ставленням до держави, політичної системи в цілому. Особистість розглядається як свідомий і добровільний учасник політичного життя, активний суб'єкт політики. Тут спостерігається гармонія між владою й особистістю, передбачається спільне виконання правил, норм і

обов'язків: особистості перед владою і влади перед особистістю. Зрозуміло, що цей тип можливий тільки в умовах достатньої соціальної однорідності, громадянського суспільства і правової держави. Власне кажучи, це ідеальний тип політичної соціалізації, що забезпечує безконфліктний розвиток політичної системи й особистості як суб'єкта політики.

- **Плюралістичний тип** припускає толерантність стосовно цінностей і переконань інших людей, норми політичної поведінки яких визнаються рівноправними. Даний тип політичної соціалізації особистості переважає в країнах політичного лібералізму, заснованого на принципах приватної власності, правах людини і демократичному пристрої суспільства. Особистість розглядається тут як суверен, рівноправний і незалежний громадянин. Основна умова функціонування даного типу політичної соціалізації – захищеність прав і воля людини та загальна відповідальність громадянина перед законом, тобто право виступає як підстава і як реальність свободи особи. Це є гарантом, що плюралізм не перетвориться в анархізм і не переросте в гегемонізм.

- **Гегемоністський тип** характерний для суспільства закритого типу. Його сутністю є установка на різко негативне ставлення особистості до будь-яких політичних систем і організацій, крім тієї, з яким вона себе ідентифікує. Політична соціалізація можлива тут лише на цінностях і нормах своєї групи, класу, спільності. Девіз політичної поведінки людини: „партія (нація, держава і т.д.) вище за все”.

- **Конфліктний тип** характеризується боротьбою між різними політичними угрупованнями суспільства, в основі яких лежать різні, але разом з тим взаємозалежні інтереси. У цих умовах, щоб мати можливість виявити себе як суб'єкт політики, особистість змушена приєднуватися до якої-небудь групи, класу, касты, клану і т.д. Іншого шляху в неї не існує. Дана модель політичної соціалізації формується при недостатньому рівні економічного розвитку країни, закритості суспільства, його великої соціально-економічної і культурної диференціації. Головує принцип політичної взаємодії – „хто не з нами, той проти нас”. Сьогодні ця модель політичної соціалізації збереглася в країнах, де ще сильні соціально-політичні елементи традиційного суспільства, розподіл людей на клани і касты, зберігаються агресивні релігійні об'єднання.

Наступні аспекти даної проблеми пов'язані з вивченням різних поглядів на стадії політичної соціалізації особистості. У сучасній політології затвердилася точка зору, що політична соціалізація

особистості – це безупинний процес її розвитку, що продовжується протягом усього життя й у різних соціальних групах і спільнотах.

Можна виділити в ньому різні стадії, що грають неоднакову роль у політичному розвитку особистості. Однак при поясненні специфіки цих стадій сьогодні серед вчених немає єдиної точки зору. Це обумовлено, на наш погляд, двома причинами. Перша пов'язана з тим, що концепція політичної соціалізації почала формуватися після створення теорії загальної соціалізації особистості та на її основі. Однак і донині існує кілька теорій загальної соціалізації особистості, наявність яких і утруднює створення концепції політичної соціалізації. Назвемо лише деякі з теорій загальної соціалізації особистості.

I. Теорія соціалізації особистості Ч. Лантухи і Дж. Мида. Відповідно до неї, процес розвитку особистості включає три стадії, пов'язані з прийняттям на себе ролі інших людей:

1) *імітація* – діти копіюють поведження дорослих, поки не розуміючи його;

2) *ігрова* стадія – діти усвідомлюють своє поведження як виконання визначених ролей дорослих (клерка, бізнесмена, космонавта і т.д.);

3) стадія *колективних ігор* – діти вчаться усвідомлювати чекання не тільки близької людини, але і всієї групи, оцінюють своє поведження за нормами і стандартами інших людей.

II. Теорія Е. Еріксона, який одним з перших запропонував розглядати соціалізацію особистості як безперервний процес, що триває протягом усього життя людини. Відповідно до цієї теорії особистість проходить вісім стадій, кожна з яких пов'язана з подоланням криз індивідуального розвитку.

III. Теорія когнітивного розвитку Ж. Піаже, що досліджував процес розвитку пізнання людини, навчання його мисленню. Відповідно до цієї теорії, на кожній стадії розвитку особистості виникають нові пізнавальні навички. Таких стадій Ж. Піаже виділяє чотири: 1) *сенсомоторна* стадія (від народження до 2 років) – характеризується тим, що в дітей формується здатність надовго зберігати в пам'яті образи предметів навколишнього світу; 2) *передопераційна* стадія (від 2 до 7 років) – пов'язана із розрізненням дітьми символів і значень. Наприкінці її діти розуміють різницю між символами предметів і самими предметами; 3) стадія *конкретних операцій* (від 7 до 11 років) – дитина вчиться робити розумові операції, переносити їх в ідеальний план таких дій, що він раніше виконував тільки руками; 4) стадія *формальних операцій* (від 12 до 15 років) –

характеризується тим, що підлітки можуть вирішувати абстрактні задачі, осмислювати моральні питання, будувати плани на майбутнє.

IV. Теорія соціалізації Т. Парсонса. Відповідно до цієї теорії, у процесі соціалізації відбувається навчання людини соціальним ролям, через які він і включається в ту чи іншу соціальну систему. Особистість акумулює в собі загальні ціннісні зразки поведінки в процесі її спілкування зі значимими для неї. Основною спільністю первинної соціалізації є родина, хоча на рівні родини соціалізація не закінчується. Вона являє собою постійний процес пристосування людини до існуючих в суспільстві ціннісних зразків поведінки.

Друга причина труднощів у створенні єдиної концепції політичної соціалізації особистості носить соціокультурний характер. На політичну соціалізацію великий вплив здійснює конкретний соціокультурний контекст розвитку особистості, насамперед, та політична культура, у рамках якої відбувається політична соціалізація. Крім того, на політичну соціалізацію особистості впливають різноманітні і різноякісні фактори: характер соціальної стратифікації суспільства, система освіти і виховання, національно-етнічні особливості, релігійні вірування і т.д. Тому і неможливо створити добре збалансовану, загальну для всіх країн теорію політичної соціалізації особистості, принаймні, говорити сьогодні про це ще передчасно.

Незважаючи на наявні розбіжності, політологи згодні в тому, що основними якісними етапами політичної соціалізації є первинна і вторинна стадії. В основі їхнього розходження лежать такі підстави, як вік, наявність політичного досвіду і рівень політичної ідентифікації особистості.

Первинна політична соціалізація характерна для дитячого віку. Американські політологи Д. Істон і Дж. Денніс думають, що вона починається вже з 3 років. При цьому базові дитячі враження відіграють важливу роль у розглянутому процесі.

Вторинна політична соціалізація починається відтоді, коли закінчується базова політична ідентифікація особистості. До цього періоду в людини вже складаються основні соціально-політичні цінності, установки, представлення і норми, що дають йому можливість самостійно і конструктивно виконувати свої політичні ролі. Особистість уже цілком здатна виступати свідомим суб'єктом політики, здатна незалежно від групової думки і тиску сформулювати власну точку зору і діяти у відповідності зі своєю політичною позицією.

Вторинний етап політичної соціалізації особистості продовжується протягом усього свідомого життя людини, охоплює не тільки соціальну зрілість індивіда, але і час завершення активної участі в суспільно-політичному житті.

Політична соціалізація носить, таким чином, динамічний характер у силу постійної зміни всієї сукупності соціокультурних, у тому числі і політичних, факторів, що спричиняє виникнення нових політичних цінностей і установок особистості. Безперервність і динамічність процесу політичної соціалізації особистості – характеристики об'єктивні і необхідні для її розвитку. Для того, щоб жити нормальним політичним життям, людина повинна постійно соціалізуватися. Особистість, що живе у всіх відносинах і повною мірою образами, почуттями і цінностями минулого життя, – це особистість невротика. Хоча це зовсім не означає, що нормальна особистість щодня повинна змінювати свої ціннісні орієнтації в політиці чи узагалі відмовлятися від своїх стрижневих політичних переконань. Іншими словами, політична соціалізація особистості на вторинній стадії характеризується динамічною рівновагою. Воно виражається в тім, що особистість, адаптуючись до нових політичних умов, разом з тим активно впливає на них, не утрачаючи своєї політичної самоідентифікації.

В заключній частині першого питання доцільно зосередитися на сучасній практиці політичної соціалізації в Україні.

Особливості політичної соціалізації в нашому суспільстві сьогодні обумовлені, насамперед, його перехідним станом і загальною нестабільністю. Модель „політичної підтримки”, про яку сказано вище, у сьогоднішній Україні явно незастосовна. Країна уражена системною кризою, що охопила всі сфери громадського життя: економічну, політичну, соціальну і духовну. Економічні реформи буксують. Динаміка соціальної стратифікації вкрай несприятлива. Неухильно росте провалля між багатством і бідністю. Відбувається масове зубожіння населення, досить сказати, що сьогодні 1,5% українців володіють 65% національного багатства країни. Середнього класу – основи стабільності – у нас немає. Перманентні страйки, голодування, марші протесту, пікети – невід'ємна характеристика сьогоднішнього соціально-політичного життя.

Усі перераховані зміни в суспільному бутті викликали крутий злам у свідомості людей. Відбулася втрата старих цінностей і установок, у тому числі і політичних, у більшості населення, а нові ще не сформувалися. Ситуація екзистенціального вакууму, зв'язана з утратою сенсу життя, нікчемності свого існування, стала реальністю

для багатьох членів суспільства. У країні ростуть наркоманія, алкоголізм, злочинність і суїцид. Разом з тим відбувається тотальне відчуження багатьох українців від політики. Наростає почуття непевності, розпачу і страху перед майбутнім. Політична психологія народу усе більше характеризується песимізмом і негативізмом.

Усе це безпосередньо впливає на процеси політичної соціалізації особистості. У радянський час партія комуністів була єдиною „керівною і направляючою силою суспільства”, що охоплювала своїм впливом і контролем діяльність усієї системи політичного виховання й освіти – від університетів марксизму-ленінізму до політичних кружків пенсіонерів, а також і такі найважливіші інститути політичної соціалізації, як дошкільні установи, школи, вузи, виробничі колективи, армія. Тепер же при наявності величезного числа конкуруючих і часто маловпливових політичних партій і організацій політична соціалізація здійснюється стихійно і суперечливо. Основним її типом є конфліктний. При цьому людина все частіше втрачає зміст і цінність політичного життя. Вона усе більше знаходиться в постійному протиріччі з політичною реальністю. Звідси і все наростаючий процес політичної деідентифікації особистості.

Вихід зі сформованої ситуації залежить від успіхів в економіці. Поки не почне ефективно працювати виробництво, поки не буде вчасно виплачуватися заробітна плата, поки не покращиться добробут народу і не сформується на цій основі могутній середній клас, доти ні про яку гармонійну модель політичної соціалізації не може бути і мови. Перехід до такої моделі вимагає спільності чи хоча б збігу основних інтересів, а цього не можна досягти, не ліквідувавши провалля між багатством і бідністю. Доти, поки в країні не будуть позитивно зважуватися соціально-економічні проблеми, люди, у тому числі ті, що знаходяться на початкових етапах політичної соціалізації, будуть зовсім по-різному сприймати політичних лідерів, владу, уряд і саму державу. Одні будуть говорити „цей наш уряд”, інші – „це їхній уряд”.

Без єдності суспільства, без гармонізації його інтересів неможливий безконфліктний тип політичної соціалізації, її інститутів. В умовах економічної і політичної невизначеності люди навіть в одному соціальному середовищі дотримують часом різної політичної орієнтації. Крім того, самі інститути – родина, школа, вуз, армія знаходяться в стані глибокої кризи.

Яким чином і наскільки успішно буде проходити розвиток України, у кінцевому рахунку залежить від ступеня політичної соціалізації

кожного громадянина, від політичної волі, цінностей і ідеалів „рядової” особистості, від того, наскільки вона є суб'єктом політичної діяльності.

Сучасний переломний час дає шанс кожному виявити себе і тим самим на ділі знайти якість і ступінь своєї політичної соціалізації. Разом з тим саме в такі періоди історії політична соціалізація відбувається найбільше інтенсивно, тому що знімаються багато старих обмежень і заборон і створюються умови для більш вільного прояву своєї політичної волі. Правда, варто мати на увазі, що з цим пов'язане і зростання відповідальності кожного за свої вчинки.

Актуальність теми, що розглядається, її зміст і значимість у системі політичних наук визначається насамперед активно-перетворюючою роллю свідомості, в т.ч. і у сфері соціально-політичних відносин суспільства. Тому розгляд **другого питання**, яке пов'язане з проблемами політичної свідомості і політичної культури в курсі покликано розкрити дійсну роль духовно-культурологічних факторів політики як базисних основ усієї політичної діяльності.

З огляду на його складність і багатоаспектність, доцільно при розгляді даного питання насамперед усвідомити як сутнісні характеристики політичної свідомості, так і його специфіку як різновиду суспільної свідомості, поряд з такими його проявами, як економічне, історичне, правове, моральне, релігійне і т.д.

Указавши на множинність підходів до розуміння політичної свідомості, доцільно виділити головне, що визначається і фіксується цим поняттям: по-перше, це один з різновидів соціального відображення, а саме – соціально-політичних умов життя і побуту людей, ступінь і рівень розуміння як окремою людиною, так і визначеною соціальною групою політико-владних відносин. У цьому змісті політична свідомість може бути зрозуміла як деяка рефлексія соціальних суб'єктів щодо процесу володарювання і свого місця в ньому; по-друге, це прагнення виявити на основі специфічності як самого процесу відображення, так і самої сфери відображення особливості, спосіб і характер його (політичної свідомості) прояву і функціонування. З цих позицій політична свідомість визначається як деяка сукупність почуттєвих і раціональних, емпіричних і теоретичних, ціннісних і нормативних, усвідомлених і підсвідомих представлень, що опосередковують відношення суб'єктів до явищ політичної влади.

Такий підхід дає можливість більш чітко усвідомити справжній предмет політичної свідомості, його змістовно-функціональне наповнення, активно-діяльну роль у політичному процесі.

Політична свідомість багатомірна і полі структурна, і найбільш значимі її компоненти визначаються тими функціями, які вона виконує в політиці. Виділимо серед них наступні:

- об'єктивне відображення політичної реальності, що здійснюється за допомогою таких структурних компонентів, як наука і політична теорія;

- орієнтація діяльності суб'єкта у світі політики шляхом вираження його інтересів у концептуальній формі, засобом реалізації цієї функції служить ідеологія;

- емоційне реагування в різноманітних проявах політичної психології, тому що саме психологічні імпульси спонукують людей до дії.

Методологічно важливо в зв'язку з цим підкреслити, що за допомогою функцій реалізується активно-перетворююча роль політичної свідомості, що не тільки відображає, але і творить світ. Тому зворотний вплив політичної свідомості у світлі перерахованих вище функцій на політичне буття відбувається по таких напрямках, як політико-психологічне, політико-ідеологічне і діяльнісно-практичне. Узагальнюючим показником взаємодії всіх основних сторін політичної свідомості виступає політична воля як усвідомлена готовність до політичної дії.

Подібні теоретичні побудови у край важливо проілюструвати багатою політичною практикою здійснення соціально-економічних і політичних реформ у сучасному українському суспільстві.

Для характеристики політичної свідомості, його місця і ролі в практичній політиці істотним представляється і виділення в ньому визначених організаційних компонентів, зокрема таких як концептуальний (теорії, програми, доктрини, навчання) і повсякденний (несистематизовані узагальнені представлення про політику, традиції, норми політичної поведінки).

Завершити розгляд питання про політичну свідомість доцільно підготовкою реферату про масову політичну свідомість як таку, де зламані границі між компонентами, де вони інтенсивно взаємопроникають і в такій своїй взаємодії визначають характер і спрямованість політичної поведінки великого числа людей.

Особливість масової політичної свідомості в тому і полягає, що в ній нерідко дуже органічно об'єднані у взаємодії ідеологічні і політико-психологічні елементи, а реальна суперечливість самого політичного буття переборюється, як правило, за рахунок абсолютизації значення того чи іншого елемента політичної реальності.

Стан масової політичної свідомості дуже виразно фіксується в суспільній думці, що, з однієї сторони, функціонує як політичний інститут, що бере участь у здійсненні влади, а з іншого боку – як деяке сукупне судження, що поділяється різними соціальними спільнотами з приводу тих чи інших подій, явищ політичного життя. За ступенем впливу суспільної думки на зміст і характер прийнятих політичних рішень, як правило, визначається ступінь розвитку демократії в країні.

Переходячи до наступного **третього питання** теми, важливо помітити, що по суті своїй в ньому конкретизуються і поглиблюються представлення про джерела і механізми політичної свідомості, оскільки і політична ідеологія, і політична психологія виступають як дві взаємозалежні і взаємообумовлені його форми, представляючи відповідно раціонально-емоційні сфери пізнання політичної діяльності і характер впливу на неї.

Проблема складається лише в з'ясуванні специфічних механізмів цього впливу, викликаного внутрішньою природою цих феноменів. Варто підкреслити, що при розгляді цього питання основну увагу варто зосередити на таких кардинальних проблемах, як:

- взаємодія ідеології і влади;
- характеристика такого соціального явища, як ідеологічний плюралізм із усіма соціально-психологічними наслідками, що випливають з нього, для суспільно-політичного життя країни;
- дуже актуальним представляється також розгляд у даному контексті проблем деідеологізації і реідеологізації громадського життя.

Багатозначність у розумінні самого терміна „ідеологія” актуалізує також необхідність:

- більш чіткого рішення проблем взаємодії ідеології і науки;
- з'ясування справжніх причин міфологізації політичної свідомості і можливих шляхів його подолання.

Загальновідомо, що в практичній політичній діяльності люди неодмінно виходять з визначених програм, настроїв, стану чуттєво-емоційної сфери свідомості. Цим значною мірою і визначається роль ідеологічного і соціально-психологічного фактора в політичному процесі.

Ідеології як змістовній базі політичної свідомості безумовно належить провідна роль у формуванні політичних відносин. І в цьому змісті можна зовсім виразно стверджувати, що поза ідеологією немає політики. А всякі міркування про деідеологізацію політичної сфери життєдіяльності з'являються як черговий міф, який можна зрозуміти, але з яким не можна погодитися.

Необхідним компонентом механізму влади політична ідеологія була завжди, хоча б ще тому, що вона володіє орієнтаційною здатністю, що додає політичній діяльності визначену послідовність і цілеспрямованість на основі висування ідеалів, цінностей, що відповідають не тільки потребам суб'єкта політики, але і реальним умовам.

Переходячи до розгляду **четвертого питання** – проблем політичної культури, усвідомлюючи її складний, поліфункціональний характер, укажемо, що її розуміння можливе через діалектичну взаємодію (синтез) політики, ідеології і культури.

Будучи невід'ємною частиною духовної культури, вона, насамперед, містить у собі ті її елементи, що характеризують політичний процес і зв'язки з діяльністю суспільно-політичних інститутів і організацій, з політичною поведінкою широких народних мас.

Таким чином, своєрідність політичної культури обумовлена особливостями сфери політики, специфічністю складових її елементів, таких як цінності, політичні орієнтації й установки, традиції і політичні уявлення, що забезпечують у своїй єдності захист і ефективне стабільне функціонування політичної системи суспільства, її інститутів і організацій, усього багатоскладового механізму їх владовідносин.

Разом з тим важливо підкреслити, що політичну культуру не можна звести тільки до політичної свідомості чи політичної поведінки. Більш того, вона містить у собі не всі складові політичної свідомості і політичної поведінки, а лише те, що найбільш типово, характерно для політичного життя даного суспільства, тобто лише те, що, можна сказати, ввійшло у звичку.

Такі феноменологічні властивості й особливості політичної культури роблять її досить значимим каналом взаємодії особистості і політичної влади і відповідно дуже істотним фактором політичної соціалізації.

Таким чином, можна визначити, що політична культура – *це сукупність стереотипів політичного поведіння і політичної свідомості, властива конкретній соціальній спільності, що включає у себе уявлення про політичні інститути, політичний режим, механізм влади і її носіїв, участь в політичному житті.*

Найбільш повно соціальна значимість і роль політичної культури в суспільному житті реалізується в системі її функцій. Найважливішими з них варто вважати:

- *пізнавальну* (озброєння суб'єкта знаннями, необхідними для успішної діяльності в політичній сфері);
- *нормативно-ціннісну*, що характеризує систему ціннісних відносин у суспільстві;
- *соціальної адаптації* суб'єктів у світі політики;
- *виховно-комунікативну* (забезпечення каналів зв'язку громадян з політичною системою, зі світовою цивілізацією).

У структуру політичної культури входять елементи політичної свідомості (політична ідеологія, політична психологія), політична поведінка, а також інституціональні компоненти, що відображають особливості конкретно-історичного розвитку країн, окремих спільнот, ступінь розвиненості і гнучкості політичного життя.

Політична культура – багаторівневе поняття. У цьому змісті розрізняють політичну культуру суспільства, соціальної спільноти й окремої особистості.

Формування і зміна політичної культури – складний, безупинний, багатофакторний процес. Він пов'язаний не тільки зі змінами суб'єкта, носія політичної культури, але і з її об'єктом, у якості якого виступає політична система і складові її компоненти: держава, партії, засоби масової інформації, родина і т.д.

Безліч основ типологізації політичної культури (історичні епохи, різні форми відносин з політикою, соціальні шари, групи, її здійснювачі, регіони і т.д.) ведуть відповідно до значного числа її різних типів. У цьому зв'язку для нас важливо усвідомити основні характеристики демократичної й авторитарної політичної культури, тому що в сучасних умовах перехідного суспільства досить наочно виявляються й ті, й інші риси.

Особливу увагу у розвитку цих положень варто приділити досить складному і маловивченому феномену української політичної культури, історії її становлення і розвитку, сучасних особливостей формування. Розгляд цих проблем складає зміст заключної частини теми.

Тут можливо підготувати спеціальний реферат з теми, що рекомендується (див. запропоновану тематику), чи тематичний огляд наявної з цієї теми літератури (див. у списку літератури роботи, що рекомендуються, О. Рудакевича, Б. Цимбалістого й ін.).

План семінарського заняття

1. Сучасні концепції політичної соціалізації. Основні засоби та типи політичної соціалізації. Сучасні проблеми політичної соціалізації в Україні та умови їх подолання.

2. Політична культура: підходи і визначення. Типи політичної культури та особливості політичної культури перехідного типу.
3. Виникнення ідеології та її функції. Типи ідеологій та їх зміст.

Література

- Азаров Н.И. Политическая психология личности и масс // Социально-политический журнал. – 1997. – № 2.
- Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. – № 2.
- Андреев С.С. Политическое сознание и политическое поведение // Социально-политический журнал. – 1992. – № 8.
- Арендт Х. Массы и тоталитаризм // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – Вып. 1.
- Актон Д. Исторія волі в античності // Поліс. – 1993. – № 2.
- Бебик В. Наша політична культура // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 6-23.
- Білецький М. Загроза нової ідеократії // Політологічні читання. – 1994. – № 4. – С. 121-126.
- Білоус А. Якого кольору ідеологія // Віче. – 1993. – № 6. – С. 80-90.
- Вятр В. Соціологія політичних відносин. – М., 1979.
- Ільїн М.Б., Коваль В.И. Особистість у політиці: хто грає короля? // Поліс. – 1991. – № 6.
- Гозман Л.Я., Шестопап Е.Б. Политическая психология. – Ростов-на-Дону, 1996.
- Головаха Є. Особливості політичної свідомості // Політологічні читання. – 1992. – № 1-2. – С. 24-40.
- Гаджиев К. Міркування про волю // Питання філософії. – 1993. – № 2.
- Гринштейн Ф.І. Особистість і політика // Соціально-політичні науки. – 1991. – № 10.
- Досье „Діалогу” – права людини // Діалог. – 1991. – № 13, 15, 16.
- Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. – М., 1996. – С. 209-258.
- Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология. – М., 1994.
- Дудченков О.Н., Мытиль А.В. Социальная идентификация и адаптация личности // Социологические исследования. – 1995. – № 6. – С. 110-119.
- Задорожнюк И. Изучение толпы // Свободная мысль. – 1997. – № 5.
- Камалов М. Демократична політична культура: американський досвід // Вісник МГУ. – 1991. – Серія 12. – № 5. – С. 73-78.

- Лісовий В. Поняття політичної культури: сучасний стан політичної культури в Україні // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 52-57.
- Констан Б. Про волю в древніх у її порівнянні з волею в сучасних людей // Поліс. – 1993. – № 3.
- Лебон Г. Психология народов и масс // Диалог. – 1992. – № 3.
- Матц У. Идеологии как детерминанты политики в эпоху модерну // Поліс. – 1992. – № 1-2. – С. 130-142.
- Назаров М. Типи політичної свідомості // Социс. – 1992. – № 6.
- Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи К.Г. Юнга. – СПб., 1996.
- Ольшанський Д. Масові настрої перехідного часу // Питання філософії. – 1992. – № 4.
- Осипов Г. Міфи часу, що іде // Социс. – 1992. – № 6.
- Рудакевич О. Політична культура України: труднощі і шляхи відродження // Розбудова держави. – 1995. – № 1.
- Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. – 1995. – № 10.
- Українська душа. – К.: МП „Фенікс”, 1992.
- Сметанин Е.Н. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации населения в условиях становления рыночной экономики // Регионология. – 1995. – № 3. – С. 134-141.
- Смольков В.Г. Модели социального партнерства // Социально-политический журнал. – 1998. – № 5. – С. 156-163.
- Шестопад Е.Б. Личность и политика. Крат. очерк современных западных концепций политической социализации. – М., 1988.
- Шинкарук В. Громадянське суспільство, держава, ідеологія // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 53-56.
- Штика О. Ідеологія та держава як чинники творення нової України (засідка політико-ідеологічної доктрини) // Політологічні читання. – 1995. – № 2. – С. 109-139.
- Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого "я". – Минск, 1994.
- Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1980.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Поліс. – 1994. – № 1.
- Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. – № 3, 4.
- Юрьев А.И. Введение в политическую психологию. – Л., 1992.
- Wilson J. Religion in American Society. The Effective Presence. – N.Y., 1978. – P. 211.
- Grenstein F. A note on the ambiguity of political socialization: definitions, criticism and strategies of inquiry // The civil culture revisited / Ed. Almond and Verba. – Boston, 1980.

- Rosenbaum W. Political culture. – N.Y., 1975.
- Miller A., Wlezien C. The social group dynamics of partisan evaluations // Electoral studies. – 1993. – Vol. 12.
- White S. Political culture and soviet politics. – N.J.; L., 1979.
- Lane R. Political man: toward a conceptual base // Comparative politics series 01-046. – 1973. – Vol. 4.
- Converse P.E. Public opinion and voting behavior // Handbook of political science / Ed. Greenstein F., Polsby N. Reading (Mass.), 1975.

Теми рефератів

1. *Політична освіта – важливий засіб політичної соціалізації.*
2. *Актуальні проблеми політичної соціалізації в умовах перехідних суспільств.*
3. *Типи і функції громадських організацій.*
4. *Сучасні студентські організації в Україні.*
5. *Масова політична свідомість: особливості формування і роль у політичному житті.*
6. *Політична ідеологія і наука: діалектика взаємозв'язку і суспільне призначення.*
7. *Українська національна ідея як фактор становлення української державності.*
8. *Шляхи і засоби формування молодіжної субкультури.*

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте поняття політичної соціалізації.
2. Які етапи політичної соціалізації можна виділити?
3. Дайте характеристику основним типам політичної соціалізації.
4. Які функції політичної соціалізації ви знаєте?
5. Охарактеризуйте значення політичної соціалізації. Наведіть відповідні приклади із сучасного політичного життя. Які, на ваш погляд, духовні основи політичної активності особистості?
6. У чому, на вашу думку, сутність і причини міфологізації політичної свідомості? Можливо і чи необхідно її перебороти?
7. Державна ідеологія: розкрийте ваше розуміння цього феномена.
8. Назвіть основні функції політичної культури. Охарактеризуйте одну з них докладніше (на вибір).
9. Чим викликана необхідність виділення різних моделей (типів) політичної культури? Назвіть основні відомі вам моделі політичної культури.

10. Чому політичну культуру розглядають як засіб завоювання і здійснення влади?
11. Розкрийте ваше розуміння співвідношення понять політичної і громадянської культури.
12. Охарактеризуйте поняття “людина політична”.
13. У чому, по-вашому, суть процесу політизації особистості?

Тема 13

Політичний розвиток і політичний процес

План лекції

1. Політичний процес: концептуальні підходи та основні елементи.
2. Політичні зміни і соціальний розвиток.

Вивчення **першого питання** доцільно розпочати з ознайомлення з базовими концептами і типами політичних процесів.

Дослідження політичного процесу дозволяє розглянути політичну систему суспільства, раніше проаналізовану в статичному стані, вже в аспекті функціонально-динамічному, що виявляє насамперед механізми функціонування макросистеми, динаміку її взаємодії з цивільним суспільством.

Слід звернути увагу на саме поняття “*політичний процес*”. У сучасній літературі воно використовується в основному в двох аспектах, які можна було б умовно позначити як його „макро-” і „мікро-значення”. У макроаспекті політичний процес визначається як динамічна характеристика всієї політичної системи в цілому, послідовна зміна її станів, стадій розвитку. Що ж стосується мікроаспекту, то під політичним процесом у даному випадку розуміється деяка рівнодіюча сума акцій різних соціально-політичних суб'єктів, тобто сукупність субпроцесів чи мікропроцесів.

Таким чином, визначення поняття політичного процесу здійснюється через складові його компоненти, субпроцеси, а політична діяльність його окремих учасників виступає як вихідний субстрат. Очевидно, що якщо визначення політичного процесу на макрорівні має в основному дедуктивний характер, то друге – на мікрорівні – є в більшому ступені індуктивним.

Можливий і інший спосіб інтерпретації наведених вище визначень, що відображає два методологічні підходи, які виділяються в сучасній політології: *системно-функціональний* і *процесуально-динамічний*.

З позицій першого підходу категорія “політичний процес” виглядає лише як деяка похідна функція базового концепту політичної системи, хоча в другій частині наведеного визначення і є присутнім спроба ввести характеристику “зміни станів”. Але усе-таки функціональний стереотип домінує в цій дефініції, виражаючи насамперед моменти статичної стійкості і консервативної адаптації системної моделі в умовах циклічного відтворення її незмінної матриці. Цей підхід довго переважав в англо-американській і радянській літературі, але і донині продовжує ще домінувати у вітчизняній навчальній літературі.

Другий підхід, що набирає усе велику популярність у сучасній політичній теорії, виходить не з існування непорушних систем, а з протилежної ідеї пріоритету динамічного руху. Даний підхід у ряді аспектів виглядає більш заманливо, оскільки у філософському плані більш адекватно виражає відоме співвідношення між відносністю спокою й абсолютністю руху, розставляючи акценти на користь аналізу зміни станів, а не тільки їхнього відтворення.

Для того, щоб підвести деякий підсумок попереднім міркуванням, можна запропонувати наступне робоче визначення категорії “політичний процес”, що включило б у себе ряд відзначених вище параметрів. Отже, **політичний процес** – це соціальний макропроцес, по-перше, що характеризує тимчасову послідовність цілісних станів спілкування людей із приводу влади в просторі її легітимної підтримки; по-друге, що виражає рівнодіючий результат індивідуальних і групових мікроакцій, тобто сукупної політичної активності даного співтовариства; по-третє, що включає способи взаємодії держави і суспільства, інститутів і груп, політичної системи і соціального середовища, уряду і громадянина; і по-четверте, одночасно відтворюючий і змінюючий структурно-функціональну й інституціональну матрицю (ієрархію правил і форм) політичного порядку (системи).

В політичній науці склалися різноманітні концептуальні підходи до інтерпретації політичного процесу.

Корені традиції аналізу політичного процесу і динаміки політичного життя ідуть у віддалене минуле. Важливою віхою в розробці концепції політичного процесу, з яким західна політична думка впритул підійшла до рубежу XX століття, минулого, наприклад, класичні роботи К. Маркса і Ф. Енгельса “Класова боротьба у

Франції”, “Революція і контрреволюція в Німеччині”, “Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта” і “Громадянська війна у Франції”. Але, мабуть, лише в XX столітті виникли перші спроби побудови розгорнутої і спеціалізованої теорії політичного процесу.

Напрямок розвитку концептуальних поглядів на політичний процес можна пов'язати з розробкою двох основних парадигмальних опозицій: мікро- і макрорівневої, тобто групового плюралізму і системного холізму.

Сучасний етап розвитку концепцій політичного процесу відкривається в XX столітті мікротеоріями, пов'язаними з іменами А. Бентлі і В. Парето. Саме концепція циркуляції і круговороту еліти, розроблена в “Трактаті по загальній соціології” В. Парето, дала підставу Й. Шумпетеру назвати останнього основоположником сучасної “соціології політичного процесу”.

Але дійсну революцію в розвитку теорії політичного процесу зробила книга А. Бентлі “Процес керування” (1908 рік), у якій уперше була докладно розроблена концепція “груп інтересів” (чи “зацікавлених груп”). Саме йому, одному з перших належало немарксистське трактування динаміки соціального процесу й інтерпретація політичного процесу як взаємного тиску соціальних груп у боротьбі за державну владу.

Починаючи з А. Бентлі, категорія “політичний процес” охоплює два типи відносин: по-перше, неформальні, реальні і групові, оскільки “група інтересів” є його первинним суб'єктом, і по-друге, похідні, офіційно-інституціональні, що представляють собою лише проекцію групових інтересів, у силу чого державні інститути виступають лише як один з багатьох видів “груп інтересів”.

Спадкоємцем А. Бентлі в розробці групової концепції політичного процесу став Д. Трумен, що випустив у 1951 році роботу “Управлінський процес”, що виводить теорію групових інтересів на нові рубежі. Так само, як і його попередник, під політичним процесом Д. Трумен розуміє боротьбу соціальних груп за владу і контроль над розподілом ресурсів. Однак ним більш докладно розробляється ідея зміни рівноваги і нестійкості, а як основне поняття пропонується категорія “стабільність”, обумовлена ним як стійкий тип групової взаємодії. Таким чином, політичний процес набуває, за Труменом, просторово-тимчасових рис, оскільки групова динаміка з'являється як хвилеподібний цикл переходу від нестабільних взаємодій до установлення відносної рівноваги між групами. Такий підхід дозволяв у відомій мері оцінити рівень групової динаміки політичного процесу,

однак, це далеко не завжди давало можливість забезпечити рівновагу між окремими соціальними групами і рівновагу державної системи в цілому.

На початку 50-х років виникає процесуальна теорія відтворення політичних систем Д. Істона, розроблена ним на базі загальної теорії систем. Відповідно до цього підходу політичний процес виступає одночасно і як відтворення цілісної структури, і як циклічне функціонування політичної системи у взаємодії із соціальним і позасоціальним середовищем, що включає вплив на процеси політики економічних, екологічних, культурних та інших факторів.

Таким чином, якщо підсумовувати різні концептуальні підходи, то можна розуміти політичний процес, по-перше, як динамічний, інтегральний вимір макрополітичного життя, що містить функціональне відтворення і зміну компонентів політичної системи; по-друге, як сукупну політичну активність соціальних суб'єктів; і по-третє, як боротьбу за контроль над важелями володарювання і керування суспільством, що характеризується визначенням розміщення і співвідношенням соціально-політичних сил.

Проте за допомогою різноманітних критеріїв можна виділити основні різновиди політичних процесів: локально-регіональні і глобальні; стабільні і кризові; легальні і "тіньові".

Далі необхідно приділити увагу складовим елементам і діючим силам політичного процесу.

Політичний процес відноситься до числа складних, синтетичних феноменів, природа яких пов'язана з функціонуванням динамічних систем, що володіють ізоморфною й інваріантною структурою. Найчастіше політологи розглядають структуру макрополітичного процесу в трьох аспектах. По-перше, з погляду взаємодії держави і громадянського суспільства, політичної системи з її соціальним середовищем, державного керування і політичної участі. По-друге, з позиції більш дробових компонентів, діяльності соціальних суб'єктів і функціонування політичних інститутів, що складають зміст цілісного макропроцесу. І по-третє, структура політичного процесу може бути описана в аспекті основних тимчасових фаз і станів його протікання, обумовлених відповідним балансом сил, установами рівноваги між ними чи ж його порушенням.

У політичний процес обов'язково входить функціонування державних інститутів, таких як уряд і поліція, парламент і спецслужби, діяльність партій і груп тиску, індивідуальна активність громадян. У зв'язку з цим політичний процес нерідко трактують як досить складну

конфігурацію свідомої і стихійної діяльності, тобто регульованих державою дій і спонтанних акцій груп громадян і окремих індивідів. При цьому можливі два підходи до трактування співвідношення даних компонентів: “горизонтальний” і “вертикальний”. У першому випадку в політичному процесі держава і соціальні групи виступають, так би мовити, на паритетних засадах, як рівноправні партнери, що свідомо прагнуть до раціонального досягнення погоджених суспільних цілей (наприклад, у Швеції і Німеччині це неокорпоративістська модель “трипартизму” як рівноправного діалогу уряду з профспілковими і підприємницькими організаціями).

При другому підході політичний процес трактується як деяка стихія, якій протистоять органи державної влади, що грають роль управлінської підсистеми цього процесу, яка визначає цілі і приймає рішення з приводу пріоритетних суспільних проблем. Усе це виявляється в авторитарних режимах у періоди криз особливо яскраво.

У підсумку можна сказати, що кожний із двох великих блоків чи взаємодіючих підсистем політичного процесу має своє функціональне навантаження: з одного боку, державне керування відіграє роль інтегруючої суспільство сили, що формує колективні цілі і приймає рішення, а з іншого боку – тиск громадянського суспільства і політична участь зв'язані з функцією представництва інтересів груп і індивідів.

Докладну модель, що описує функції інститутів у політичному процесі, розробили Г. Алмонд і Г. Пауелл. Вони виділяють п'ять основних функціональних фаз розгортання політичної динаміки і відповідних їм носіїв у вигляді інститутів, переважно пов'язаних зі здійсненням тієї чи іншої функції в політичному процесі.

На першій фазі *артикуляції індивідуальних і групових інтересів* носієм функції їхнього вираження виступають групові об'єднання (“групи інтересів”).

Наступна стадія і відповідна їй функція *агрегування інтересів* пов'язана вже в основному з діяльністю політичних партій. Тут відбувається селекція й об'єднання в єдиній партійно-політичній позиції досить різномірних інтересів різних індивідів і груп. На етапі *вироблення політичного курсу* інтегруючу роль грають представницькі і законодавчі інститути, що формують колективні рішення.

Етап *реалізації прийнятих рішень* пов'язаний головним чином з функціонуванням інститутів виконавчої влади, що організують для цього належні заходи і вишукують необхідні ресурси. У практиці державної політики є місце випадкам, коли за непродумані рішення,

прийнятті одними особами, розплачуються їхні виконавці, як це відбулося, наприклад, із сумно відомим рішенням про введення радянських військ в Афганістан.

Етап *контролю й арбітражу* в рамках політичного процесу відноситься до діяльності інститутів судового і конституційного нагляду, що виконують функції усунення неузгодженостей між іншими організаціями і групами на базі визнаних усіма норм.

Таким чином, якщо інтегрувати всі основні характеристики, то в число основних компонентів, необхідних для моделювання й інтерпретації політичного процесу, входять наступні його параметри: фактори (чи середовище); актори чи учасники; їхні дії і взаємодії; норми, що регулюють відносини; рівень рівноваги і, нарешті, континуум (простір і час) зони його протікання. Кожний з цих основних компонентів займає істотне місце в процесі моделювання будь-якого політичного процесу.

У **другому питанні** даної теми зупинимося на характеристиці *політичних змін і соціальному розвитку*, які відбуваються важливі сторони політичного життя.

Дуже часто, говорячи про політичну динаміку, мають на увазі країни, що розвиваються і модернізуються, що переживають перехідні соціально-економічні стани і стадії радикальної трансформації політичних структур.

При цьому нерідко випускається з уваги те, що і розвинуті держави Заходу проходили у свій час періоди модернізації, що включали в себе еволюційні і революційні перетворення. Та й зараз, незважаючи на наявність щодо стабільної політичної системи, їм час від часу доводиться переживати соціально-економічні і політико-інституціональні зміни, часом навіть кризового характеру.

Дійсно, важко було б знайти країну, навіть саму стабільну, у якій не відбувалося б ніяких інституціональних змін. Це можуть бути зміни, пов'язані як із плавною еволюцією і реформою, так і з радикальним соціальним ламанням у ході революції. Крім того, політичні зміни в основному носять так званий “нелінійний” характер і далеко не завжди сполучені із соціальним прогресом і поступальним рухом суспільства вперед. Можливі і серйозні політичні відхилення. А найчастіше в політичному житті виникають своєрідні комбінації “регресивних” і “прогресивних” змін. Таким чином, можна припустити, що категорія “політична зміна” у широкому змісті охоплює практично усі відомі людській історії зміни в політичних структурах і державних інститутах.

Виникає разом з тим ряд теоретичних і методологічних питань. По-перше, яке співвідношення понять “зміна” і “розвиток”, “перехід” і “трансформація” в політиці? По-друге, у чому полягає соціальна природа й інституціональний характер політичних змін? І по-третє, які особливості політичних змін у розвинутих і стабільних країнах, з одного боку, і специфіка політичних трансформацій у державах, що розвиваються і модернізуються, з іншої?

Виникає закономірне питання про те, як же визначити саме родове поняття “політична зміна”. По-перше, політична зміна являє собою специфічний тип соціальних змін, пов'язаний насамперед зі змінами в механізмі владної регуляції суспільства. Політична зміна несе на собі самі загальні соціологічні характеристики будь-якої соціальної зміни, але ними, звичайно ж, не обмежується.

По-друге, політичні зміни пов'язані з трансформацією усередині інституціональних структур чи з їхньою якісною заміною, обумовленою перетвореннями соціального середовища (економічними і духовно-культурними змінами, зрушеннями і балансом соціальних сил і т.д.). У підсумку можна сформулювати наступне робоче визначення аналізованого поняття: **політична зміна** – це трансформація політичних інститутів, пов'язана зі зрушеннями в балансі соціальних акторів, зі зміною їхніх потенціалів і позиційного розміщення політичних сил, що обумовлені економічними, духовними, культурними, міжнародними і позасоціальними факторами.

У питанні про значення інституціональної структури і її зовнішнього середовища для політичних змін склалося два основні підходи, “контекстуалістський” і “інституціоналістський”, що розрізняються у виділенні “ведучої” і “відомої” ролей для зазначених детермінант і їм відповідних механізмів детермінації змін, що відбуваються.

Перший підхід пов'язаний з ідеєю “первинної” ролі “соціального контексту”, “зовнішнього середовища”, тобто соціально-економічної, соціокультурної і іншої обумовленості всіх політико-інституціональних змін, що розгортаються. У силу цього положення не може бути ніяких серйозних політичних змін, наприклад, без визначеної зміни в рівні і темпах економічного розвитку. Цікаво, що в широких рамках даного підходу переплітаються позиції марксистських (західний марксизм) і немарксистських авторів (Р. Арон, Р. Даль, Б. Рассет, С. Ліпсет і ін.). Марксистська парадигма політичних змін виходить з ідеї їхньої детермінації економічним базисом суспільства (насамперед, виробничими відносинами) при відносній самостійності й активній ролі політичної надбудови (держави і т.д.). Відповідно до марксистської логіки спосіб

виробництва і форми власності визначають у кінцевому рахунку класову структуру і розміщення соціальних сил, що у відповідності зі своїми матеріальними і економічними інтересами, у свою чергу, задають напрямок змін політичних організацій (держави, партій і ін.). Позаекономічні, духовні і культурні фактори в силу цього грають “вторинну”, підлеглу роль.

На трохи інших позиціях знаходяться західні ліберальні політологи, що також беруть до уваги динаміку і рівні соціально-економічного розвитку при з'ясуванні причин і природи політичних змін у розвинутих країнах чи країнах, що розвиваються. Наприклад, С. Ліпсет ще наприкінці 50-х років порушив питання про залежність становлення демократичних інститутів від рівня економічного розвитку і темпів індустріального росту, відзначаючи при цьому, що “чим більше нація процвітає економічно, тим більше в неї шансів для того, щоб вона стала нацією демократичною”. Для обґрунтування цієї тези С. Ліпсет залучає такі соціально-економічні показники, як рівень валового національного продукту на душу населення, якість освіти, ступінь урбанізації, індустріалізації і т.д. Зіставляючи вже на початку 90-х рр. динаміку демократизації політичних інститутів у 113 країнах світу, він разом із двома співавторами робить висновок про те, що “економічний розвиток країни, високий рівень сукупного суспільного продукту (GNP) на душу населення нерозривно зв'язані з політичною демократизацією країни” (див. таблицю)*.

Характер динаміки політичних структур у залежності від рівня економічного розвитку країни (валового національного продукту – ВНП)

Рівень економічного розвитку	Типи політичного режиму			
	Авторитарні режими	Напівдемократичні режими (%)	Демократичні режими (%)	Середній показник ВНП на душу населення (дол. США)
Низький рівень (34 країни)	74	24	3	260
Рівень, нижчий за середній (27 країн)	37	51	11	580
Рівень, вищий за середній (33 країни)	12	48	39	1910
Рівень розвинутої індустріально-ринкової економіки (19 країн)	0	0	100	10930

*Липсет С.М., Кен-Рюн С., Торрес Д. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3.

Істотним фактором, що обумовлює політичні зміни, є також і соціокультурна динаміка в різних країнах. На зміни в політичних відносинах і державних інститутах впливають релігійні, моральні, ідеологічні і етнопсихологічні цінності і традиції. Для політичних змін країни велику роль грає ступінь її “культурної секуляризації” (Г. Алмонд, Д. Пауелл), пов'язаної з пропорцією між віруваннями і встановленнями, раціонально-аналітичними й ірраціонально-афективними компонентами оцінки населенням країни тих чи інших політичних реформ, державних заходів і т.д.

Другий, інституціоналістський, підхід до аналізу природи і механізму детермінації політичних змін переводить акценти з їх “зовнішнього середовища” на “внутрішню” структуру політичного життя і державних інститутів (С. Хантінгтон, Т. Скокпол, Д. Марч і ін.). Одна з найбільш серйозних спроб пояснення природи політичних змін за допомогою аналізу їхніх інституціональних механізмів була почата у відомому дослідженні С. Хантінгтона “Політичний порядок у суспільствах, що змінюються” (1968). Політичні інститути тут являють собою форму морального консенсусу, організованого узгодження інтересів і з'єднання на цій базі ліній поведінки різних соціальних акторів, співвідношення сил між якими постійно змінюється. Можливі самі різні коливання зовнішнього, соціального середовища, економічні кризи і суспільні хвилювання, але усе залежить від ефективності й адаптивної реакції інституціональних механізмів, їхньої сили і здібності керувати країною, підтримувати в ній стабільність. Характер і успіх соціальних змін насамперед залежать, таким чином, від рівня політичної інституціоналізації країни.

С. Хантінгтон висуває досить оригінальну концепцію, відповідно до якої політична стабільність (чи нестабільність) визначається в кожній країні співвідношенням темпів соціальної мобілізації, ступеня громадянської участі – з одного боку, з темпами інституціоналізації й оптимізації рівня організації – з іншої. У країнах, що розвиваються, постійно відбувається відставання інституціональних змін від економічних змін (індустріалізації, урбанізації й ін.) і, відповідно, від темпів росту соціальної мобілізації і політичної участі населення.

Інколи зміни в державних інститутах можуть здійснюватися досить автономно від їх соціальних і економічних умов, незважаючи на істотну роль останніх. Професор Гарвардського університету Т. Скокпол обґрунтовує це базове положення в монографічній роботі “Держави і соціальні революції: Порівняльний аналіз Франції, Росії і Китаю” (1979).

Політичні зміни класифікуються за різними підставами, з яких можна вибрати чотири найбільш розповсюджені варіанти: *по-перше*, розподіл змін у політичній динаміці на навмисні і спонтанні, еволюційні і катастрофні, революційні і реформаційні; *по-друге*, виділення стійких і хитливих, репродуктивних і транзитних, перехідних змін і, *по-третє*, зміни поділяються на “прогресивні” і “регресивні”, що ведуть у кінцевому рахунку до соціальної деградації чи економічної стагнації і, нарешті, *по-четверте*, на інституціональні і подійні. Зупинимося на короткій характеристиці кожної з цих позицій, що виражають ті чи інші істотні риси і тенденції політичних змін.

Першим числом йде фундаментальний розподіл навмисних і спонтанних політичних змін, яскравим прикладом якого служить вісь “революція – реформа”. Революції відрізняються від реформ цілим рядом особливостей. По-перше, вони торкаються всіх сторін життя суспільства: від економіки і соціальної сфери до культури, ідеології і психології. Це відбувається тому, що революції пов'язані з крайніми формами соціальної активності народних мас, стихійного розгортання системної кризи суспільства. Окремі реформи в політиці не носять настільки глибокого і всеосяжного характеру, стосуючись лише тих чи інших сторін політичного життя.

По-друге, революції найчастіше пов'язані із застосуванням методів радикального примусу і відкритого насильства, тоді як реформи навмисно і свідомо здійснюються в більшості випадків легальними і мирними засобами. По-третє, революції за природою протікання носять швидкий, стрибкоподібний і вибуховий характер, у той час як реформи найчастіше бувають поступовими, а їхнє проведення в життя часом розтягується на довгі роки. І нарешті, по-четверте, революції обов'язково пов'язані зі змінами самих основ системи політичної влади, ну а реформи далеко не завжди їх навіть торкаються. У той же час грані між реформами і революціями іноді дуже рухливі.

Інший рубіж у типологізації політичних змін пролягає по лінії “внутрішньосистемних” чи “транзитних” перетворень. Даний підхід розкриває іншу сторону політичних змін, а саме: відношення до системи інститутів і базових норм, що утворює свого роду «каркас» будь-якої держави. *Перший тип процесів* відбувається на такому політичному полі, де, образно говорячи, як у шахах чи футболі, досить жорстко окреслене число гравців і суддів (інститути), обговорені час, процедури і правила гри (політичні і правові норми).

До другого ж типу відносяться політичні зміни в тих країнах, що переживають період тотальної зміни всієї системи влади і її інститутів.

Саму ж область теорії політичних змін, пов'язану з вивченням перехідних чи транзитних процесів (в основному переходів від автократичних режимів до демократичного), радикальною трансформацією політичних інститутів, позначають у сучасній політичній науці терміном “транзитологія”.

Третій же великий розподіл видів змін у політиці пов'язано багато в чому з ціннісними орієнтаціями й аксіологічними критеріями, за допомогою яких і оцінюється соціальний «вектор» політичних змін, їх “прогресивний” чи “регресивний” характер. Багато чого у використанні такого роду типологізації залежить від набору самих крапок відліку, як правило, поділюваних більшістю політологів, тобто аксіологічних критеріїв позитивних, прогресивних чи негативно-регресивних змін у політичному житті.

І нарешті, останній, *четвертий*, критерій дає можливість відокремити “кількісні” нагромадження, подійні зміни, конфліктні ситуації між політичними акторами, що не ведуть до інституціональних змін, від “якісних” зрушень в інституціональній структурі, обумовлених корінною зміною загального розкладу соціальних сил. Політологам пошук подібних критеріїв необхідний для оцінки політичних перетворень у різних державах. Адже, як уже говорилося, далеко не кожна політична зміна носить однозначно позитивно-прогресивний характер (фашизм, тоталітарний комунізм і т.д.).

До основних категорій, за допомогою яких можна побудувати узагальнюючу робочу модель політичних змін, слід віднести: “стійкість” і “рівновага”, “стабільність” і “криза”, “консолідація” й “адаптація” та ін.

При цьому необхідно зупинитися на родових поняттях політичної “стійкості” і “стабільності”, опозицією до яких відповідно виступають категорії “нестійкості” і “нестабільності”. Ці поняття проникли в самі різні концепції політичної динаміки, але найбільш докладно вони розроблені в рамках структурно-функціонального підходу, ідей синергетики і теорії катастроф. Вихідним пунктом для аналізу політичної динаміки виступає категорія “стійкості” політичного процесу, що позначає, по-перше, його визначений період, що має відповідні тимчасові рамки і темпоральні характеристики, і по-друге, рівень підтримки цілісності і системної організованості визначеного політичного порядку.

Відповідно до теорії катастроф (Дж. Касті й ін.) стійкість динамічної системи обумовлена дією двох полярних тенденцій, одна з яких пов'язана з відтворенням і збереженням “старих” системних

якостей, тоді як друга – навпаки забезпечує “позитивну” можливість адаптації політичних структур до “нових” умов, змін зовнішнього середовища. При цьому динамічна стійкість політичного порядку на тій чи іншій фазі політичного процесу носить відносний характер стосовно безупинної мінливості соціального середовища. “Динамічна стійкість” політичного процесу служить для різних держав деяким ідеальним типом чи еталонною моделлю, що дає можливість ефективно переборювати кризи розвитку і вирішувати соціальні проблеми. У зв'язку з цим велику популярність серед теорій соціально-політичних змін одержала сьогодні концепція так званого “стійкого розвитку” (Sustainable development), ближче усіх до її реалізації просунулися розвинуті країни Європи, Північної Америки, Японія, Австралія і т.д.

Більш вузьким поняттям є категорія “політичної стабільності”. Багато закордонних і вітчизняних політологів розрізняють “стійкість” і “стабільність” у політиці. Стабільність співвідносять із ситуативними й оперативними параметрами політичної динаміки, а стійкість – зі стратегічними, історичними її вимірами.

Станами, протилежними стійкості і стабільності, є нестійкість і нестабільність. Крайньою формою нестійкості політичної динаміки виступає системна криза всіх сфер громадського життя, тривалий і наростаючий характер якого веде іноді до революцій і розпаду старої політичної системи.

На відміну від стану нестійкості політичної системи категорія “політичної нестабільності” виражає кризові ситуації іншого порядку, що не обов'язково супроводжується ламанням чи перетворенням політичної системи, а пов'язані скоріше із серйозним перегрупуванням сил.

Таким чином, як “нестійкість”, так і “нестабільність” політичного життя виявляється у формі кризових явищ різного ступеня гостроти.

Так що ж таке політична криза як фактор соціальних змін? Етимологічно термін “криза” прийшов з давньогрецької мови, спочатку означаючи поворотний, переломний пункт, ключове рішення чи різкий результат подій. В.І. Ленін розробив спеціальне вчення про “загальнонаціональну кризу”. Центральним положенням вчення було твердження про те, що при кризі “верхи” не можуть керувати по-старому, а “низи” повні бажанням змінити порядок державного керування.

Політична криза можна в першому наближенні визначити як ослаблення чи втрату рівноваги між соціальними акторами, що

супроводжується зниженням рівня чи навіть утратою керованості країною з боку державних інститутів.

У спеціальній політологічній літературі виділяють різні типи політичних криз, наприклад, кризи ідентичності, легітимності, проникнення, розподілу і участі.

Отже, рівновага і стійкість, з одного боку, і кризова втрата рівноваги сил між основними акторами, що веде до нестійкості інститутів, з іншої, утворюють два потенційні “полюси”, що й утворюють “енергетику” політичного процесу, вектори його змін. На цей процес впливає тип країни і її інституціональна організація.

Проблеми переходів від одних якісних станів соціальної динаміки й інституціональної системи до інших створили в політології цілий блок методологічних підходів і теоретичних концептів, що поступово складається в особливу субдисципліну – “політичну транзитологію” (від англійського слова – “transition” – перехід). У число досліджуваних транзитологією об’єктів попадають країни, що мають різні рівні соціально-економічного і політичного розвитку: від індустріально розвинутих до самих відсталих.

У післявоєнний період, починаючи з 1950-60-х рр., у рамках політичної науки проблематика політичного розвитку і змін, переходів і трансформацій починає розроблятися особливо інтенсивно. Звичайно ж, у першу чергу це було пов’язано із самою інтенсивністю політичної динаміки в багатьох країнах, що розвиваються, яка викликана процесами деколонізації і є наслідком проблеми вибору шляху соціально-економічного і політичного розвитку в умовах протиборства двох суспільних систем: капіталістичної і комуністичної. Яку інституціональну і соціальну модель вибрати на перспективу: парламентську чи президентську, унітарну чи федеративну, авторитарну чи демократичну, буржуазну чи ж соціалістичну – весь цей комплекс питань постав перед політичними лідерами й елітою країн III світу. Процеси адаптації соціально-політичних моделей у практиці держав, що трансформуються, проби і помилки, просування вперед і відступи назад стали об’єктом двох найбільших напрямків політологічних досліджень: по-перше, теорії “розвитку” і, по-друге, теорії “переходів” чи, відповідно, “політології розвитку” і “політичної транзитології”.

Історично раніше за всі інші підходи у 1950-ті рр. з’являються концепції політичного розвитку і модернізації. Автори цих концепцій виходять з розробленого ще М. Вебером, Ф. Тенісом і Т. Парсонсом методологічного принципу дихотомічного поділу існуючих країн на

“традиційні”, що зберегли персоналізовані відносини залежності і бар'єри соціальної мобільності, і на “сучасні”, засновані на раціональній організації і функціональній диференціації інститутів, що переборює відносини особистої залежності і руйнує бар'єри на шляху групової мобільності.

Таким чином, категорія “політичний розвиток” визначалася в дуже вузькому змісті, оскільки під розвитком мався на увазі лише модернізаційний перехід від традиційних структур до сучасної політичної системи. Усі розвинуті країни у свій час пройшли через відомий період модернізації приблизно з кінця XVII ст. до початку XX ст. Великий фахівець з теорії політичного розвитку С. Айзенштадт характеризує модернізацію як процес змін щодо тих типів соціальних, економічних і політичних систем, що розвивалися в Західній Європі і Північній Америці із сімнадцятого по дев'ятнадцяте століття і потім поширилися на інші європейські країни, а з дев'ятнадцятого до двадцятого сторіччя – і на Південноамериканський, Азіатський і Африканський континенти. Іншими словами, автори даної концепції вибудовували схему лінійної еволюції, відповідно до якої всі держави проходять приблизно ті самі стадії розвитку.

Цікаво, що в цей же період (1950–60-ті рр.) у СРСР та інших країнах комуністичного блоку створюються концепції “некапіталістичного шляху розвитку” і “соціалістичної орієнтації” країн третього світу, у побудові яких чимало загального із західними доктринами “політичного розвитку” і “модернізації”. Розроблювачі цих конструкцій також виходили з деякої “ідеальної моделі” послідовного і лінійно-поступального просування до суспільства “сучасного і прогресивного”, соціалізму радянського типу, але при цьому інакше вирішуючи задачі технологічної, індустріальної перебудови, економічної модернізації, проведення інституціональної реформи, що включає побудову “авангардної партії” і “держави соціалістичної орієнтації” і, нарешті, упровадження марксистсько-ленінської ідеології.

Політологічні концепції переходу до “сучасного суспільства”, що розроблені на Заході, розділилися на ряд таких основних напрямків, як теорії: 1) “модернізації”; 2) “розвитку”; 3) “відсталості” (чи “суброзвитку”); 4) “залежності”. Спробуємо послідовно дати коротку характеристику кожної з цих концепцій.

Як уже відзначалося, однією з перших спроб побудови теоретичних конструкцій, що описують процеси політичних змін у третьому світі, стала розробка *концепції політичної модернізації*.

Поняття “модернізація” використовується звичайно в трьох основних значеннях: по-перше, у самому загальному змісті як напрямок прогресивних змін; по-друге, як модель соціальних трансформацій, що відбувалися на Заході з XVII по XIX століття (С. Айзенштадт); по-третє, у вузькому змісті як спосіб еволюції відсталих країн, що переходять від “периферійного” до “магістрального” типу суспільства.

У 1960 році в роботі “Стадії економічного росту: некомуністичний Маніфест” У. Ростоу виділяє п'ять основних стадій розвитку: 1) традиційне суспільство з примітивною технологією, перевагою землеробства і сімейно-кланових зв'язків; 2) перехідне суспільство, що з'являється як реакція відсталої Периферії на розвиток передових країн Центру; 3) зліт, пов'язаний з індустріалізацією, урбанізацією і нагромадженням; 4) рух до зрілості, багатогалузевої і технологічної структури економіки і 5) суспільство масового споживання, де економічна структура зміщується в напрямку сфери послуг і виробництва споживчих товарів тривалого користування.

Пізніше їм була виділена і шоста стадія “пошуку якості” соціального життя. Вищі фази, на думку У. Ростоу, досягнуті Північною Америкою, країни ж Західної Європи знаходяться в русі до п'ятої стадії, що для всіх інших країн є близькою чи далекою перспективою. Таким чином, модернізація в рамках подібного погляду представляється “вестернізацією”.

Політична модернізація, за У. Ростоу, здійснюється прогресивною елітою, що за підтримки “знизу” і “ззовні” ліквідує старі, традиційні інститути влади, створюючи при цьому їх більш сучасну заміну.

Ортодоксальні положення теорії політичної модернізації були піддані критиці, а потім і переосмисленню в 1970-80-ті рр. По-перше, було піддано сумніву положення про строгу послідовність фаз лінійної еволюції. По-друге, критика поширилася і на моделі етноцентристської, “вестернізаторської” модернізації, оскільки багато країн успішно сполучають традиційні і сучасні інституціональні компоненти (Японія). Критичній оцінці піддалася претензія даної доктрини на універсалізм, відповідно до якого всі держави рухаються в напрямку переходу від гетерогенних до гомогенних, однакових інститутів влади. По-третє, далеко не всі і не завжди в механізмі здійснення стратегії модернізації носять демократичний у політиці і прогресивний в економіці характер.

Деякі з наведених вище характеристик ріднять теорію модернізації з *концепцією політичного розвитку*, що розуміється у вузькому

змісті слова як один з напрямків загальної теорії (чи підходу) розвитку (developmental approach), пов'язаний насамперед з інституціональними змінами. Концепція політичного розвитку концентрує свою увагу на інститутах політичної системи і їхній трансформації. Політичний розвиток, як процес змін, характеризується, по-перше, посиленням диференціації політичних структур, по-друге, зростанням здібностей системи вирішувати соціальні проблеми і керувати суспільними справами і, по-третє, розвитком участі і рівноправності громадян при включенні в політику.

Сучасні політичні системи характеризуються високим ступенем *структурної диференціації*, при якій кожен окремих інститут виконує свою специфічну функцію. У цьому змісті під “розвиненістю” у структурно-функціональному відношенні розуміється наявність дробових інституціональних механізмів: поділ функцій між законодавчими, виконавчими і судовими органами, система партій і суспільних об'єднань, артикулюючих і агрегуючих групові й індивідуальні інтереси. У примітивних же системах управлінські функції можуть бути сконцентровані в руках традиційного вождя і його оточення.

У цілому ж розробка концепції політичного розвитку породила й альтернативні підходи, зокрема, теорії “залежності” і “відсталості”, чи “суброзвитку”. Останні багато в чому з'явилися критичною реакцією на етноцентризм західних ідей “розвитку” і “модернізації”.

По суті справи, теорія “відсталості” (чи “суброзвитку”, “недорозвинення” – від англ. “underdevelopment”) виходить уже не з історії розвинутих демократичних країн, що також переживали колись модернізацію, а насамперед із власного досвіду держав, що розвиваються, їхніх відносин як Периферії капіталізму до його Центру на Заході. Прихильники теорії „відсталості” (С. Фургадо, А. Франк, С. Амін та ін.) нерідко використовують елементи марксистської аргументації, стверджуючи, що нерозвиненість економіки країн третього світу склалася під впливом глобальних факторів, зокрема, торгової експансії розвинутих країн, що імпортували промислові товари й експортували сировину, що привело до “гібридної”, “дуалістичної” структури країн, що розвиваються, які сполучають впровадження сучасного капіталістичного укладу з одночасною консервацією архаїчних, традиційних форм.

У рамках концепції “відсталості” звичайно виділяються три тенденції суброзвитку: по-перше, залежність між характером розвитку “метрополії” у центрі і “сателітів” на периферії; по-друге, нерівні

умови розвитку “багатих” і “бідних” держав і, нарешті, по-третє, нерівномірні темпи економічного росту й інституціональних змін у різних країнах.

Тісно зв'язана з підходом “суброзвитку” і *теорія “залежності”* (чи “депендеїзму” – залежного розвитку, від іспан. “dependiente” – залежність). Виникла ця концептуальна модель у 1960-ті рр. для аналізу стратегії соціально-економічного і політичного розвитку країн Латинської Америки, пізніше знайшовши сфери вжитку у відношенні Азії й Африки. У рамках теорії залежності зустрічаються різні, марксистські і немарксистські, підходи і версії: структуралізм і націоналізм, “субімперіалізм”, “розвиток відсталості” і т.д.

Одна з версій, у рамках якої інтерпретуються проблеми залежності, викладена в працях відомого бразильського соціолога і політика Фернандо Кардозо, автора концепції “залежного капіталістичного розвитку”. Він вважає, що в латиноамериканських країнах склалася ситуація “структурного дуалізму”, коли розвиток сучасного капіталістичного сектора і діяльність транснаціональних корпорацій розколюють суспільство на різні групи інтересів. З одного боку, національна буржуазія і робітничий клас, що співробітничать чи втягнуті в діяльність ТНК, зацікавлені у зміцненні цього сектора національної економіки. Тим більше, що останнім часом закордонні інвестиції стали зміщатися з аграрно-сировинних галузей у розвиток промисловості. Але з іншого боку, діяльність ТНК нерідко розоряє і маргіналізує частину місцевої буржуазії і робітничого класу, не зв'язаних з міжнародними корпораціями, що породжує внутрішні протиріччя і політичну нестабільність, що часом навіть призводять до військових переворотів.

У цілому ж концепції “відсталості” і “залежності” звертають багато уваги на такі умови соціального розвитку країн третього світу, як експлуатація і бідність, нерівність у нагромадженні, торгівлі й обміні, нерідко випускаючи при цьому первинні фактори, аналіз глибинної структури виробництва і специфіки виробничих відносин, ролі держави й основних класових сил у регулюванні ринкової економіки.

Наступним великим напрямком теорії політичних змін виступає розробка (іноді паралельно з концепціями “політичного розвитку”) *політичної транзитології*, що розвивається в західній політології з початку 1970-х років.

Під центральним поняттям “політичний перехід” у рамках цієї теорії звичайно розуміються соціальні й інституціональні перетворення, пов'язані з просуванням від авторитарних,

тоталітарних і авторитарних режимів до демократичних способів керування. Як уже вище було зазначено, подібне бачення, звичайно ж, звужує поняття “перехід”, оскільки в широкому змісті останнє може в себе включати всі історичні форми перехідних процесів: від революційних до еволюційних, від сучасних до традиційних і т.д.

Поява цієї методологічної конструкції багато в чому була пов'язана з критичним аналізом і спробами подолання недоліків теорії політичної модернізації. Новизна цього підходу складалася в переносі акцентів з постійних факторів, що забезпечують функціонування режиму, на увесь контекст політичної динаміки, що змінюється, його генетичні передумови і змінні величини, що визначають характер, напрямок і темпи руху.

У цілому перехід до демократії здійснюється при наявності двох взаємозалежних передумов: наявності визначеного рівня національної єдності при одночасному існуванні політичного протиборства основних соціальних сил.

У рамках транзитологічних підходів виділяються концепції, що приділяють основну увагу дослідженню екзогенних (С. Хантінгтон) і ендогенних (Х. Лінц) аспектів переходу від авторитаризму до демократії. У своїй роботі “Третя хвиля” (1991) директор Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету С. Хантінгтон стверджує, що перехідні процеси усередині окремих країн можна пояснити лише в контексті глобальних політичних змін, світових “хвиль демократизації”. Таких хвиль у нинішньому сторіччі було всього три: піки першої хвилі припадають на завершення Першої світової війни, коли звалили багато автократичних режимів, розвалилися Австро-Угорська, Німецька, Оттоманська і Російська імперії. Потім пішов могутній рух назад і встановлення авторитарних і фашистських режимів (Німеччина, Італія й ін.). У 1922 році у світі нараховувалися 32 демократичні країни, а через двадцять років їх залишилося тільки 12. Пік другої хвилі потрапив на 1950-ті роки, але до початку 1970-х їхнє число знову зменшується. Починаючи з 1974 року, в межах третьої хвилі близько 40 держав поступово переходять від авторитарного до демократичного правління. Поступова внутрішня демократизація здійснюється під впливом екзогенних факторів світового процесу.

Цілий цикл своїх робіт присвятив професор Єльського університету Х. Лінц аналізу, насамперед, ендогенних факторів переходу від авторитаризму до демократії. Одним з результатів його досліджень стала розробка взаємозалежних концепцій “консолідації демократії” і

“завершеного демократичного переходу”. На його погляд, ступінь просування і характер змін у країні, що переходить до демократії, можуть бути оцінені наступним чином.

Демократичний перехід завершився в тому випадку:

- коли досягнута певна згода з приводу політичних процедур зміни уряду;
- коли його прихід до влади є результатом вільного голосування народу;
- коли de facto уряд одержує важелі влади для розробки нової стратегії і коли de jure створені новою демократією виконавча, законодавча і судова влади не повинні передавати іншим органам свої функції.

Закінчуючи розгляд проблем політичного розвитку і модернізації, слід відзначити, що більшість авторів зазначених концепцій заперечують існування “в чистому вигляді” політичних моделей. Будь-яка політична система поєднує в собі як елементи традиційності, так і елементи сучасності, і в цьому сенсі вона є змішаною. І тільки переважання тих чи інших елементів у конкретній політичній системі буде вказувати на ступінь її розвитку.

План семінарського заняття

1. Політичний процес: зміст та типологія.
2. Природа політичних змін: головні наукові підходи.
3. Причини криз політичного розвитку та їх типологія.

Література

- Володин А. Гражданское общество и модернизация в России (Истоки и современная проблематика) // Полис. – 2000. – № 3.
- Гельман В. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция. – М., 1999.
- Дилигенский Г. Индивидуализм старый и новый (Личность в постсоветском социуме) // Полис. – 1999. – № 3.
- Дмитриев А., Кудрявцев В., Кудрявцев С. Введение в общую теорию конфликтов. – М., 1993.
- Елизаров А. Элитистские теории демократии и современный российский политический процесс // Полис. – 1999. – № 1.
- Здравомыслов А. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. – М., 1998.

- Здравомыслов А. Социология конфликта. – М., 1995.
- Ильин В., Панарин А., Ахиезер А. Реформы и контрреформы в России. Циклы модернизационного процесса. – М., 1996.
- Колобов В. и др. Процесс принятия внешнеполитических решений: исторический опыт США, государства Израиль и стран Западной Европы. – Н. Новгород, 1992.
- Красильщиков В. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. – М., 1998.
- Красильщиков В. Мировые модернизации и судьбы страны // Свободная мысль. – 1999. – № 2.
- Красильщиков В. Россия и мировые модернизации // Pro et contra. Три века отечественных реформ. – 1999 (Лето). – Т. 4. – № 3.
- Лебедева М. Политическое урегулирование конфликтов: подходы, решения, технологии. – М., 1998.
- Максимов А. "Чистые" и "грязные" технологии выборов. Российский опыт. – М., 1999.
- Матц У. Идеология как детерминанта политики в эпоху модерна // Полис. – 1992. – № 1-2.
- Матвеев Р. Теоретическая и прикладная политология. – М., 1997.
- Мельвиль А. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // Полис. – 1998. – № 2.
- Модернизация в России и конфликт ценностей. – М., 1994.
- Модернизация: зарубежный опыт и Россия. – М., 1994.
- Мухаев Р. Политология. – М., 1998.
- Пугачев В., Соловьев А. Введение в политологию. – М., 1996.
- Преобразования в России: итоги десятилетия // Pro et contra. – 1999 (Весна). – Т. 4. – № 2.
- Распопов Н. Политическое развитие и модернизация. – Н. Новгород, 1994.
- Российское общество: становление демократических ценностей? – М., 1999.
- Регионоведение: социально-политический аспект. – Н. Новгород, 2000.
- Современные буржуазные теории социального изменения развития. Вып. 1. – М., 1992.
- Соловьев А. Политология. Политическая теория. Политические технологии. – М., 2000.
- Структура и динамика российского электорального пространства (Круглый стол) // Полис. – 2000. – № 2.
- Страхов А. Изучение электорального поведения россиян: социокультурный подход // Полис. – 2000. – № 3.

- Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1998.
- Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М., 1999.
- Фадеев Д. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Полис. – 1992. – № 1-2.
- Цветков А. Управление социально-политическими процессами. – М., 1995.
- Центр и регионы // Pro et contra. – 2000 (Зима). – Т. 5. – № 1.

Тема рефератів

1. Політична конкуренція.
2. Поняття про процес прийняття політичних рішень.
3. Основні стадії і методи прийняття політичних рішень.
4. Засоби і методи здійснення політичних рішень. Популізм.
5. Політичний тероризм у сучасному світі.
6. Поняття про процес прийняття рішень.
7. Вибірчий процес і виборчі комісії.
8. Ієрархічна типологія політичних процесів.
9. Основні форми політичної участі.
10. Латентний і відкритий політичний процес.
11. Поняття виборчої технології в політиці.
12. Етапи розвитку й основні напрямки теорії політичної модернізації.
13. Мета і критерії політичної модернізації.
14. Особливості процесу модернізації в сучасному російському суспільстві.
15. Природа політичного конфлікту і його роль у суспільстві.
16. Стадії розгортання конфлікту.
17. Дозвіл конфліктів.
18. Основні протиріччя політичної модернізації.
19. Шляхи і засоби подолання політичної нестабільності.
20. Особливості дозволу криз модернізації в сучасному українському суспільстві.

Питання для самоконтролю

1. Які причини політичних змін?
2. Які підходи до визначення політичного процесу існують в політичній науці?
3. Які критерії типології політичних процесів?
4. Назвіть особливості сучасного політичного процесу в Україні?
5. Що складає зміст процесу політичної модернізації?

6. Які критерії політичної модернізації суспільства?
7. В чому відмінність підходів до змісту процесу політичної модернізації у Г. Алмонда і С. Хантінгтона?
8. Як, на ваш погляд, співвідносяться поняття “політичний розвиток і “політична модернізація”?
9. В чому причини криз політичного розвитку?

Тема 14

Політика як міжнародний процес

План лекції

1. Політика та міжнародні відносини.
2. Зміст та принципи міжнародної політики.

При розгляді **першого питання** теми слід зазначити, що міжнародний фактор завжди відіграв важливу роль у внутрішньополітичних перетвореннях на різних етапах і практично у всіх країнах. Однак в умовах взаємозалежного світу, яким світове співтовариство стало зараз, значення цього фактора помітно зросло. Крім того, людство зіштовхнулося з низкою глобальних проблем, перебороти які поодиночі просто неможливо. Природно, вплив міжнародних відносин (економічних, політичних, культурних і т.д.) на внутрішньополітичний розвиток не слід переоцінювати, оскільки воно далеко не завжди є вирішальним.

Дотепер політика розглядалася нами в границях національних держав, де її суб'єктами виступають особистості, соціальні групи (класи, шари), партії, рухи, що переслідують індивідуальні і групові інтереси. Однак незалежні держави не розвиваються у вакуумі, вони взаємодіють один з одним і виступають суб'єктами політики більш високого рівня – міжнародної.

На рівні міжнародної політики здійснюються національні і державні інтереси. У зв'язку з цим виникає потреба в урахуванні впливу не тільки економічних, соціальних і т.п., але і глобальних факторів на внутрішню політику держав. У сучасних умовах зростання ролі глобальних факторів міжнародної політики (накопичений потенціал ядерної, хімічної, бактеріологічної зброї масового знищення; екологічна, енергетична, продовольча проблеми; боротьба з

міжнародним тероризмом і т.д.) гостро порушило питання про виживання і прогрес людства.

Ступінь взаємозв'язку і взаємовпливу різних держав у сучасному світі настільки великий, що жодна держава не може проводити свою політику без урахування інтересів світового співтовариства. Тим часом реалізація інтересів одних держав нерідко наштовхується на національні інтереси інших, що обумовлює виникнення міжнародних конфліктів, що вирішуються переважно за допомогою воєн. Сумно відомий афоризм "історія людства – це історія воєн" змушує задуматися над природою і змістом міжнародної політики, оскільки вона істотно впливає на внутрішню політику держав.

Перш ніж визначити природу міжнародної політики і її відмінності від внутрішньої, а також виявити характер їхнього взаємозв'язку, необхідно усвідомити, як співвідносяться поняття "*міжнародні відносини*" і "*міжнародна політика*".

Колись у теорії міжнародних відносин для позначення взаємодії між суверенними державами використовувалося поняття "зовнішня політика". Однак сьогодні світове співтовариство складається не тільки з незалежних держав, але і різних економічних, торгових, військових союзів, блоків і т.д., що склалися на двосторонній чи різнобічній основі. Крім них, на міжнародній арені активно діють Організація Об'єднаних Націй; міжнародні урядові і неурядові організації, а також спеціалізовані установи й організації, що займаються питаннями політики, соціального, економічного розвитку, проблемами роззброювання, безпеки. Усі вони виступають суб'єктами міжнародних відносин. Отже, *міжнародні відносини* представляють собою *систему економічних, політичних, соціальних, дипломатичних, правових, військових і культурних зв'язків і взаємодій, що виникають між суб'єктами світового співтовариства*.

Очевидно, що не усі взаємини між народами, державами, міжурядовими і неурядовими організаціями мають політичний характер. Однак у зв'язку з розширенням числа суб'єктів міжнародних відносин у політичній науці поряд з поняттям "зовнішня політика" почав використовуватися термін "міжнародна політика".

Міжнародна політика складає ядро міжнародних відносин і являє собою політичну діяльність суб'єктів міжнародного права (держав, міжурядових і неурядових організацій, союзів і т.д.), пов'язану з рішенням питань війни і миру, забезпечення загальної безпеки, охорони навколишнього середовища, подолання відсталості й убогості, голоду і хвороб. Таким чином, міжнародна політика спрямована на рішення

питань виживання і прогресу людського співтовариства, вироблення механізмів узгодження інтересів суб'єктів світової політики, запобігання і вирішення глобальних і регіональних конфліктів, створення справедливого порядку у світі. Вона є важливим чинником стабільності і світу, розвитку рівноправності міжнародних відносин.

Далі необхідно звернути увагу на *природу міжнародної політики*. Аналіз цієї проблеми неможливий без з'ясування зв'язків зовнішньої і внутрішньої політики.

У сучасній політології існують принаймні три точки зору на проблему співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики. Прихильники *першої точки зору*, як правило, ототожнюють їх. Так, професор Чиказького університету *Г. Моргентгау* стверджує, що сутність міжнародної політики ідентична політиці внутрішній. І внутрішня, і зовнішня політика є боротьбою за панування, що модифікується лише різними умовами, що складаються у внутрішній і міжнародній сферах.

Друга точка зору представлена роботами австрійського соціолога *Л. Гумпловича* (1833-1909), який вважав, що зовнішня політика визначає внутрішню. На основі визнання боротьби за існування головним фактором соціального життя *Л. Гумплович* сформулював систему законів міжнародної політики, серед яких найважливіший – закон постійної боротьби між сусідніми державами через прикордонну лінію. З цього основного закону він вивів і другий, який полягає в тому, що будь-яка держава повинна перешкоджати посиленню могутності сусіда і піклуватися про політичну рівновагу. Крім того, будь-яка держава прагне до вигідних придбань, наприклад, одержати вихід до моря як засобу придбання морської могутності. Нарешті, зміст третього закону виражається в тому, що внутрішня політика повинна бути підпорядкована цілям нарощування військової сили, за допомогою якої забезпечуються ресурси для виживання держави.

Третя точка зору на проблему співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики представлена марксизмом, відповідно до якого зовнішня політика визначається внутрішньою і є відображенням і продовженням внутрішніх суспільних відносин. Зміст останніх обумовлений пануючими в суспільстві економічними відносинами й інтересами правлячих класів.

Очевидно, що в кожній із представлених точок зору існує раціональне зерно. Однак зазначимо, що реальне домінування зовнішньої чи внутрішньої політики залежить у кожному випадку від конкретно-історичних обставин.

Сутність міжнародної політики також по-різному розуміється в політичній науці. Так, прихильники "силової" концепції зводять політику до боротьби за панування. "Сила" як початок політики, на думку вченого, органічно впливає з внутрішньовластивого людині прагнення домінувати, панувати. Цей початок визначає і поведінку держав. При цьому саму політичну силу *Г. Моргентгау* класифікує як психологічне явище: політична сила (панування) – це психологічні відносини між тими, хто нею володіє, і тими, хто відчуває вплив. Однак представляється, що важливе значення психологічного фактора в міжнародній політиці прихильники даного підходу все-таки явно перебільшують.

Іншим, дуже розповсюдженим є твердження про біологічну природу міжнародної політики. "Неминучість" політичної агресивності держав автори подібних тверджень обґрунтовують "уродженою агресивністю" людини, "природний інстинкт" якого – "убивати за допомогою зброї". За зауваженням сучасного французького вченого *Г. Бутуля*, міжнародний авторитет держави вимірюється її здатністю завдати шкоди.

Психологічним і біологічним трактуванням сутності міжнародної політики протистоїть розуміння її як суспільного явища, обумовленого впливом на нього економічних, соціальних, культурних і інших факторів. Однак забувати про значення психологічних, особистісних початків у міжнародній політиці, звичайно ж, не слід.

Цілі міжнародної політики всякий раз визначаються специфічним контекстом конкретно-історичної ситуації, у якій знаходиться співтовариство, а також характером відносин, що існують між державами. Тією ж мірою, у якій зовнішні фактори впливають на умови життя конкретної держави, вони визначають і зміст міжнародної політики.

В сучасних умовах зростає вплив на внутрішні суспільні відносини таких факторів, як енергетична і сировинна проблеми; розрив, що підсилюється, у рівні життя промислово розвинутих і відсталих країн; поширення ядерної зброї на нові країни; загострення глобальних проблем; ріст міжнародного тероризму і т.д.

У **другому питанні** даної теми слід уважно дослідити зміст і принципи міжнародної політики. Зміст міжнародної політики неможливо розкрити без аналізу національного інтересу. Справді, що рухає діяльністю держави на міжнародній арені, в ім'я чого вона вступає у взаємини з іншими країнами? У політиці завжди виражаються загальнозначущі чи групові інтереси, а в міжнародній політиці – переважно національні інтереси.

Національний інтерес являє собою усвідомлення і відображення в діяльності його лідерів корінних потреб національної держави. Ці потреби виражаються в забезпеченні національної безпеки й умов для самозбереження і розвитку суспільства. Концепція "національного інтересу" була розроблена Г. Моргентау. Він визначив поняття інтересу за допомогою категорій влади. У його концепції поняття національного інтересу складається з трьох елементів: 1) природи інтересу, що повинний бути захищений; 2) політичного оточення, у якому діє інтерес; 3) раціональної необхідності, що обмежує вибір цілей і засобів для всіх суб'єктів міжнародної політики.

Зовнішня політика незалежної держави, на думку Г. Моргентау, повинна спиратися на фізичну, політичну і культурну реальність, що допомагає усвідомити природу і сутність національного інтересу. Такою реальністю виступає нація. Усі нації світу на міжнародній арені прагнуть до задоволення своєї першочергової потреби, а саме – потреби фізичного виживання. У розділеному на блоки, союзи і т.д. світі, де не припиняється боротьба за владу і ресурси, усі нації прагнуть до захисту своєї фізичної, політичної і культурної ідентичності перед особою вторгнення ззовні.

Імовірно, це твердження було актуальним для часів "холодної війни", коли світове співтовариство було розділено на два конфронтуючі табори: соціалістичний і капіталістичний. У сучасному світі, де з „холодною війною” начебто б покінчено, а країни в силу різних причин стають усе більш взаємозалежними, їхнє виживання і розвиток може бути забезпечений лише за умови всебічного співробітництва і взаємодії. Будь-яка держава, здійснюючи власний національний інтерес, повинна поважати і враховувати інтереси інших держав, лише тоді вона може не тільки забезпечити власну безпеку, але і не порушити безпеку інших держав.

В сучасних умовах, коли зберігається небезпека ядерної війни, національна безпека є невід'ємною частиною загальної безпеки. Донедавна загальна безпека ґрунтувалася на принципах "стримування шляхом лякання", конфронтації і протистояння ядерних держав (СРСР, США, Франції, Великобританії, Китаю). Але справді загальну безпеку неможливо забезпечити за рахунок обмеження інтересів яких-небудь держав, її можна досягти лише на принципах партнерства і співробітництва. Поворотним пунктом у формуванні нової системи загальної безпеки стало визнання світовим співтовариством неможливості перемоги і виживання у світовій ядерній війні.

Окремо в даному питанні необхідно зупинитися на характеристичні особливостей та нових тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин.

Сучасні міжнародні відносини знаходяться в стані переходу від конфронтації і протистояння, заснованих на ядерному стримуванні, до нового світового порядку, що спирається на партнерство і співробітництво в ім'я миру. Однак здійснити цей поворот на практиці дуже важко. Нові механізми, що змогли б забезпечити стабільність і загальну безпеку, тільки формуються. Ще зберігаються недовіра і забобони у відносинах недавніх “ворогів”, а тепер партнерів. Значні кошти продовжують витратитися на гонку озброєння.

Сучасний етап міжнародних відносин характеризується наростаючим взаємозв'язком і взаємозалежністю учасників світового співтовариства. Це обумовлено тим, що прогрес і виживання людства можна забезпечити тільки спільними зусиллями всіх держав. Глобальні проблеми, що стали перед людством (запобігання ядерної війни, припинення гонки озброєння, мирне вирішення міждержавних і міжнаціональних збройних конфліктів; подолання убогості, економічної і культурної відсталості, вирішення енергетичної, сировинної і продовольчої криз; створення здорового середовища існування людини і т.д.), можна вирішити, лише об'єднавши можливості і ресурси усього світового співтовариства.

Новий світовий порядок формується на основі таких принципів, як демократизація, демілітаризація, гуманізація партнерських відносин, незалежно від можливостей і розмірів конкретної держави.

Від того, як будуть складатися міжнародні відносини в найближчі роки, багато в чому залежить те, яким буде світ у XXI столітті. З цієї причини вчені прагнуть розкрити особливості сучасного стану і розвитку міжнародних відносин, щоб виявити нові тенденції їхніх змін.

Так, сучасні американські вчені *М. Зінгер* і *А. Вілдавський* відзначають розділення світу на дві частини – зони миру, добробуту і демократії і зони війни, шумування і розвитку. Більшість людей, на думку авторів, проживає в зонах шумування, у яких переважають бідність, анархія і тиранія.

У зони миру, добробуту і демократії входять 25 країн: країни Західної Європи, США, Канада, Японія, Австралія і Нова Зеландія. У них проживає 15% населення земної кулі. У цих зонах переважають багаті демократії, у яких рівень життя пересічних громадян за історичними мірками дуже високий (від 10 тис. до 30 тис. дол. річного душевого споживання валового національного продукту), а тривалість

життя – не менше 74 років. Такого добробуту країна може домогтися тільки завдяки наявності якісної наукомісткої економіки.

Не з усіма доводами авторів даної концепції можна погодитися беззастережно. Так, варто визнати, що багатство, демократія і мир нерозривно зв'язані один з одним. Хоча з цього правила є виключення. Досить помітити, що у світі мається 8 країн, багатих нафтою (це країни Перської затоки) з населенням по 1 млн. у кожній. Їх називають "багатими", але їхнє багатство не зв'язане з високою продуктивністю праці їхнього населення, воно не асоціюється з демократією. І навпаки, півдужини малих країн світу, що стали багатими не маючи нафти чи інших природних копалин, є демократичними.

Альтернативна точка зору на розвиток сучасних міжнародних відносин представлена американським соціологом *Ф. Фукуямой*, автором концепції "кінця історії". Він вважає, що в XXI столітті світ буде розділеним на дві частини: розвинутий "центр" і навіки відсталу "периферію". Природно, "центр" представляє промислово розвинуті країни Заходу, а відсталу "периферію" – держави Африки, Азії, Латинської Америки, республіки колишнього СРСР і країни Сходу.

Тим самим *Ф. Фукуяма* намагається довести незаперечні, з його погляду, переваги країн ліберальної цивілізації, їх монопольні права "робити історію". Задача "периферії" – поставляти "центру" енергоносії і виступати як смітник для отрутих відходів. В обмін на це розвинуті країни будуть представляти відсталим державам гуманітарну допомогу. Таким чином, на думку *Ф. Фукуяма*, буде досягатися стабільність міжнародних відносин.

Представляється, що *Ф. Фукуяма* переоцінює рівень розвитку і ступінь інтегрованості західних країн. Багато в чому їх інтегрованість і згуртованість були обумовлені наявністю загального ворога в особі соціалістичних країн. Боротьба з комуністичною загрозою змушувала західні країни забувати про розбіжності у власному таборі, наприклад, про протиріччя між Західною Європою і США, США і Японією і т.д. Тепер, коли "загального ворога" уже нема, що може відігравати роль об'єднуючого початку і стимулу для розвитку західних країн. На це питання автору сьогодні дати відповідь непросто.

План семінарського заняття

1. Міжнародні відносини та міжнародна політика: природа та співвідношення.
2. Засади та зміст міжнародної політики.
3. Особливості та тенденції розвитку сучасних міжнародних відносин.

Література

- Аппатов С.П. Новое политическое мышление и современные международные отношения: анализ современной политологии. – Одесса, 1991.
- Мироненко А.Н. Проблемы ядерного века и пути их решения. – К., 1989.
- Основные сведения об Организации Объединенных Наций. – М., 1995.
- Печчеи А. Человеческие качества. – М., 1990.
- Права людини. Міжнародні договори України. – К., 1992.
- Рябов С.Г. Теорія міжнародної політики // Політологічні читання. – 1995 – № 1.
- Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1986-1990 рр. – К., 1993.
- Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій // Філософська і соціологічна думка. – 1996 – № 1-2.
- Циганков П.А. Міжнародні відносини як особливий різновид суспільних відносин // Політологічні читання. – 1992. – № 2.
- Ясперс К. Будущий мировой порядок // Век XX и мир. – 1990. – № 9.
- Горбулін В. Національна безпека України та міжнародна безпека // Політична думка. – 1997. – № 1.
- Кириченко В. Національні інтереси: баланс компромісів, синтез доцільності // Віче. – 1992. – № 9.
- Концепція національної безпеки України // Розбудова держави. – 1997. – № 4.
- Кудряченко А. Головні засади зовнішньої політики України // Віче. – 1996. – № 8.
- Литвиненко О. Інформаційна безпека – складова національного суверенітету // Політика і час. – 1997. – № 4.
- Лісіцин Е.М. Проблеми європейської безпеки // Спостерігач. – 1894. – № 2.
- Національна безпека України: історія і сучасність. – К., 1993.
- Нова Україна в новій Європі // Політика і час. – 1992. – № 2.
- Основні напрями зовнішньої політики України // Політика і час. – 1993. – № 11.
- Пирожков С. Національні інтереси України: концепція безпеки і сучасні реалії геополітичної ситуації в Європі // Віче. – 1992. – № 11.
- Удовенко Г.Й. Завдання зовнішньополітичної служби України на сучасному етапі // Політика і час. – 1995. – № 8.
- Україна і Росія в новому геополітичному просторі: аспекти взаємовідносин // Віче. – 1995. – № 7.

- Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М., 1991.
- Алтухов В. Философия многомерного мира // Общественные науки и современность. – 1992. – № 1.
- Леснер П. Парадоксы розвитку світового співтовариства // Політична думка. – 1996. – № 3-4.
- Балабаева З.В. Идеология социального глобализма. Критический анализ доктрины Римского клуба. – К., 1989.
- Белл Д. Третья технологическая революция и ее возможные социоэкономические последствия. – М., 1990.
- Бунге М. Холотехнодемократия: альтернатива капитализму и социализму // Вопросы философии. – 1994. – № 6.
- Вебер А.Б. Быть или не быть... Глобальное управление как мировая проблема // Международная экономика и международные отношения. – 1993. – № 4.
- Гаджиев К.С. Конец евроцентристского мира и новая конфигурация геополитических сил. – М., 1993.
- Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М., 1990.
- Косолапов Н.А. Международная безопасность и глобальный политический процесс // Международная экономика и международные отношения. – 1992. – № 12.
- Красильщиков В. Ориентиры грядущего. Постиндустриальное общество и парадоксы истории // Общественные науки и современность. – 1993. – № 2.
- Мир XXI века и христианская традиция // Вопросы философии. – 1993. – № 8.
- Моисеев Н.Н. Человек и неосфера. – М., 1990.
- Павленко Ю. Три підходи до розуміння світового історичного процесу // Політична думка. – 1997. – № 1.
- Пахомов Ю. Цивілізаційні виклики і сучасна Україна // Політична думка. – 1997. – № 1.
- Урсул Л.Д. Путь в неосферу. Концепция выживания и устойчивого развития цивилизации. – М., 1993.
- Франк А.Г. Смещение мировых центров с Востока на Запад // Латинская Америка. – 1993. – № 2.
- Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі XXI ст. Політичний аналіз. – К., 1995.
- Гончаренко О. Поширення НАТО і Україна // Економічний часопис. – 1997. – № 4.
- Грищенко Т. Геостратегія постбіоплярності (Сучасні американські концепції та Україна) // Політична думка. – 1997. – № 1.

- Деркач Л., Веретенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее. Украина: четыре года пути. – К., 1995.
- Кононенко С. Новітня великодержавність // Політична думка. – 1997. – № 1.
- Кудряченко А.І. Східна Європа на шляху змін. – К., 1990.
- Кудряченко А.І. Європейська політика ФРН (1970-1991 рр.). – К., 1996.
- Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – К., 1995.
- Сікора І. Геополітична легітимація ролі України в новому світовому порядку // Політологічні читання. – 1994. – № 1.
- Україна та міжнародне співтовариство // Політична думка. – 1993. – № 1.
- Українська державність у ХХ ст. і історико-політичний аналіз. – К., 1996.
- Шпорлюк Р. Російське питання й імперська експансія // Політична думка. – 1996. – № 3-4.
- Декларація прав національностей України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53.
- Декларація про державний суверенітет України // Нове законодавство України. – 1992. – Вип. 1.
- Закон України про національні меншини в Україні // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36.
- Конституція (Основний закон) України. – К., 1996.
- Алтухов В. Политика и видение будущего // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3.
- Барко В. Соціальний розвиток та політичний прогрес: чи прийшов час зміни пріоритетів? // Розбудова держави. – 1993. – № 7.
- Бжезінський З. Україна повинна стати європейською державою // Сучасність. – 1992. – № 3.
- Бжезінський З. Сприяти консолідації геополітичного плюралізму в межах колишнього СРСР // Україна, Європа, Світ. – 1994. – № 8-11.
- Вочковський І. Життя нації: наука про націю та її життя // Дзвін. – 1997. – Січень. – С. 100.
- Гончаренко М. Життєвість національного // Сучасність. – 1993. – № 2.
- Грабенюк Г. Права нації чи права людини? // Державність. – 1993. – № 2.
- Денісов В. За стандартами міжнародного права // Політика і час. – 1992. – № 11, 12.
- Дробот Г. Противоречия и баланс сил в международных отношениях // Социально-политические науки. – 1991. – № 2.

- Камінський А. Вступ до міжнародних відносин. – Львів, 1995. – С. 42-69.
- Корш Ф. Про Українське національне відродження // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 3.
- Кременюк В.А. Встановлення миру: світло і тіні сучасного умиротворення // США: економіка, політика, ідеологія. – 1997. – № 3. – С. 5-18.
- Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. – К., 1994.
- Рахманінов Ю. Шанси глобальної безпеки в ХХ ст. // Міжнародне життя. – 1995. – № 11-12.
- Ротфельд А. Пошуки системи колективної безпеки // Міжнародне життя. – 1994. – № 10. – С. 54-64.
- Самая благородная наука: об основных понятиях международно-политической теории. – М.: Международные отношения, 1990.
- Удалов В. Баланс сил и баланс интересов // Международная жизнь. – 1990. – № 5.

Теми рефератів

1. Безпека і майбутнє України.
2. Зовнішньополітичні орієнтири України.
3. Світовий політичний процес: зміст та особливості.
4. Проблеми інтеграції України в європейські структури.

Завдання для самоперевірки і контролю

1. Як співвідносяться поняття “міжнародні відносини” і “міжнародна політика”?
2. Чим міжнародна політика відрізняється від інших видів політики: економічної, соціальної, демографічної, культурної і т.д.?
3. Чи всі відносини між державами мають політичний характер? У чому особливість міжнародних політичних відносин?
4. Який з підходів до визначення сутності міжнародної політики, на ваш погляд, більше відповідає істині: психологічний, біологічний чи соціальний? Аргументуйте свою відповідь.
5. Як ви думаєте, наскільки актуальним є розуміння національного інтересу, запропоноване Г. Моргантау?
6. Які фактори, на вашу думку, впливають на характер міжнародних відносин?
7. Який тип міжнародних відносин, на ваш погляд, склався сьогодні: відносини співробітництва чи відносини суперництва?

8. Як ви вважаєте, яким чином може досягатися “баланс сил” у міжнародних відносинах?
9. Чим, на ваш погляд, викликане падіння міжнародного авторитету Росії?
10. Як ви думаєте, які причини міждержавних конфліктів в сучасних умовах? Які міжнародні організації покликані попереджати і розв’язувати ці конфлікти?

Проблемні питання для виконання творчих робіт з курсу “Загальна теорія політики”

1. Чому суспільство не може обійтися без влади? Яке, на ваш погляд, головне призначення влади в суспільстві? Аргументуйте свою відповідь.
2. Що таке ресурси влади? Як залежить вибір ресурсів влади від характеру політичного режиму? Як ви думаєте, які ресурси використовує сучасний політичний режим в Україні?
3. Що означає поняття “суверенітет”? Чому державна влада повинна мати суверенітет?
4. Що відображає поняття “легітимність влади”? Як воно співвідноситься з поняттям “легальність влади”? На якому типі легітимності заснований сучасний режим в Україні?
5. Для підтримки правопорядку в суспільстві влада часто використовує примус. Як використання насильства владою узгоджується з її легітимністю? Як співвідносяться легітимність і ефективність влади? Назвіть ознаки падіння і підвищення легітимності режиму.
6. Які причини існування політичної нерівності, чому одні люди приймають рішення, а інші їх виконують? Чим обумовлена особлива роль політичної еліти у розвитку суспільства?
7. Як обґрунтовували потребу в еліті В Парето, Г. Моска? Чим обумовлений розподіл на керуючих і керованих у концепції Р. Міхельса?
8. Як змінилися джерела політичної нерівності в сучасних умовах? Як обґрунтовують місце і роль політичної еліти сучасні автори? Який зміст теорії “нового класу” М. Джиласа?
9. Які системи добору в еліту існують? Назвіть переваги і недоліки існуючих систем добору в еліту. За якими критеріями виділяються різні типи еліти? Що являє собою сучасна політична еліта України?
10. Англійський соціолог М. Янг у 1958 році в книзі “Схід демокра-